

आचार्य देवनन्दि अपरनाम पूज्यपाद विरचित

इष्टोपदेश

अनुवादक :

पं. धन्यकुमार गंगासा भारे
(B.A.L.L.B.)

श्रावण पुस्तक संस्कारितिः

प्रकाशक :

श्री महावीर ज्ञानोपासना समिति,
कारंजा (लाड)

॥ ॐ ॥

नमः श्रीवर्धमानाय ।

आचार्य देवनन्दि अपरनाम पूज्यपाद विरचित

इष्टोपदेश

अनुवादक :

पं. धन्यकुमार गंगासा भोरे

(B.A.L.L.B.)

प्रकाशक :

श्री महावीर ज्ञानोपासना समिति

कारंजा (लाड)

आवृत्ति पहिली]

वीर नि. संवत् २५३४

[मूल्य रु. १५

प्रकाशक :

श्री महावीर ज्ञानोपासना समिति
कारंजा (लाड)

मूल्य : पंधरा रुपये

आवृत्ति १ ली

प्रती २०००

९ ऑक्टोबर २००८

विजयादशमी

मुद्रक :

नारायण ऑफसेट वर्क्स

२२४, टिकेकर रोड, धंतोली

नागपूर

फोन - २४२२६४२, २४२९९८०

प्रकाशकीय / अनुवादकीय निवेदन

मुमुक्षु साधकाच्या सेवेसी समाधिशतक रूजू झालेले आहे. आता आचार्य पूज्यपादांचाच इष्टोपदेश छोटा ग्रंथराज आपल्या सेवेशी रूजू करताना अत्यंत प्रसन्नता वाटत आहे. ही सेवा आपण गोड करून घ्याल असा विश्वास आहे.

या ग्रंथाच्या प्रकाशनाला अर्थसाह्य म्हणून दातार म्हणून श्रीमान् शितलभाई व श्रेयांसभाई नातेपुते यांनी रु. १५०००/- आणि सेनगणमंदिर कारंजा तर्फे रु. १०,००० प्राप्त झाले. इतर दातारांकडून रु. ३६६८/- प्राप्त झाले. त्याबद्दल त्या सर्वाना अनेकशः धन्यवाद आहे. त्यांच्या जिनवाणी प्रेमाचं जेव्हढं कौतुक करावं तेव्हढं कर्मीच आहे. या ग्रंथाचे प्रकाशन थोड्या वेळात व आकर्षक रीतीने छपाई करण्यासाठी योगदान दिल्याबद्दल नारायण ऑफसेट वर्क्स, नागपूर यांचे आम्ही आभारी आहोत.

दातारांचे आभार

या ग्रंथाकरिता खालील दातारांकडून या प्रकाशनासाठी दान प्राप्त झाले आहे. त्यांना त्यांचे उदारतेबद्दल अनेकशः धन्यवाद.

१५०००)	श्री. शीतल व श्रेयांस बन्धुद्वय रायचंद दोशी	नातेपुते
३०००)	श्री वीरसेन स्वामी द्रस्ट	कारंजा (लाड)
३०००)	श्री पार्वतीनाथ स्वामी सेनगण मंदिर द्रस्ट	कारंजा
३०००)	श्री. सुलोचनाबाई द्रस्ट	कारंजा (लाड)
१०००)	श्री. देवकुमार रुखबदास चवरे	कारंजा
१०००)	श्री. बापू पाटील	ठाणे
१०००)	श्री. सुभाष मलुकचंद गांधी	फलटण
५०९)	श्री. वैभव विवेककुमार भोरे	कारंजा (लाड)
२५९)	श्री. लीलाताई म. संगई	अंजनगांव सुर्जी
२५०)	श्री. पानाचंद मोतीलाल खोलापुरे	कारंजा (लाड)
२५०)	श्री. बाबू जीवंधर टोपरे	कारंजा (लाड)
२१५)	सौ. इंदुताई धन्यकुमार जोहरापूरकर	कारंजा (लाड)
१०९)	श्री. प्रकाश हिरासंगई नगरनाईक	नागपूर
१००)	श्री. पद्मकुमार प्रभुदास रायवागकर	नांदगांव, जि. नाशिक

(एक)

आचार्य देवनन्दि अपरनाम पूज्यपादांचा जीवन परिचय

आ. देवनन्दि (पूज्यपाद स्वामी) 'इष्टोपदेश' या लहान अशा अध्यात्म-परक ग्रंथाचे कर्ते, यांचे मूळ नाव देवनन्दि अपर नाम आ. पूज्यपाद हे आहे. ज्या काळापर्यंत जैन साहित्याची निर्मिती समस्त जैन परंपरेमध्ये भ. महावीराच्या उपदेशाला अनुसरून साहित्यकारांची जी अखंड साहित्य निर्माण करण्याची परंपरा चालू होती. त्या काळातील महत्वाचा दुवा म्हणजे आ. देवनन्दि पूज्यपाद होय. या काळामध्ये पूर्वापार दिगंबर परंपरेमध्ये खंड न पढू देता अविरतपणे जैन तत्त्वज्ञान परक साहित्याची निर्मिती अखंड चालू होती. यामध्ये पूज्यपादांच्या नावाचा निर्देश केल्याविना जैन साहित्याच्या परंपरेचा निर्णय करता येत नाही. असे अढळ स्थान यांना जैन साहित्यामध्ये आहे.

आ. पूज्यपादांचे मूळ नाव देवनन्दि असे होते परन्तु बुद्धिच्या प्रखरतेमुळे जिनेन्द्रबुद्धि व देवांच्याद्वारे पूजित असल्यामुळे पूज्यपाद असे नाव पडले. आचार्य पूज्यपादांच्या वडिलांचे नाव माधवभट्ट व आईचे नाव श्रीदेवी असे होते. ते कर्नाटक राज्यातील कोले नामक गावातील रहिवासी होते. ते ब्राह्मण कुलातील भूषण होते. असे म्हटल्या जाते की बालपणातच यांनी सापाच्या तोंडातील तडपत्या बेडकाला पाहून विरक्त झाले व नंतर दिगंबरी दिक्षा घेतली. पूज्यपादांचे वडिल माधवभट्ट यांनी पली श्रीदेवीच्या आग्रहास्तव जैन धर्म स्वीकार केला होता. आ. पूज्यपादांच्या पलीचे बन्धु पाणिनी एक प्रसिद्ध संस्कृत भाषेचे व्याकरणाचार्य (वैय्याकरण) होते. ज्यावेळी वैयाकरण पाणिनी यांच्या कडून काही कारणास्तव व्याकरणग्रंथ पूर्ण झाला नव्हता त्यावेळी त्यांनी आ. पूज्यपाद स्वार्मिंना अपूर्ण राहिलेला व्याकरण ग्रंथ पूर्ण करण्याचा अनुरोध केला. ते आ. पूज्यपादांनी स्वीकार केले व पुढे त्यांनी वैय्याकरण पाणिनी यांचे व्याकरणशास्त्र जैनेन्द्र व्याकरण ग्रंथरूपाने पूर्ण केले. याचबरोबर त्यांनी जैनेन्द्र व्याकरण, अर्हतप्रतिष्ठालक्षण व अनेक शास्त्रांची रचना केली.

अशी रुढ मान्यता आहे की आ. पूज्यपाद स्वामी सुद्धा आ. कुंदकुंदाप्रमाणे विदेहक्षेत्रात भ. सिमंधराच्या शमवशरणामध्ये जाऊन जिनवाणी ऐकून आले त्यामुळे त्यांच्या निवेदनामध्ये संपूर्ण प्रामाण्य आहे.

आ. पूज्यपादांच्या काळासंबंधी फारसा विवाद नाही. आ. पूज्यपादांची

तत्वार्थसूत्रावर सर्वार्थसिद्धिनामक संस्कृत टीका आहे आणि त्यावर अकलंकदेवांची राजवार्तिक रचना आहे. त्यामुळे हे निश्चित होते की आ. पूज्यपाद हे तत्वार्थसूत्रकर्ते गृद्धपिच्छाचार्याच्या नंतर झाले आहे व अकलंक देवांच्या पूर्वी झाले आहे. आणि साधारणतः तो काळ वि. सं. सहाव्या शताब्दीचा मध्यकाळ असावा हे सिद्ध होते.

जैनदर्शनाचे हार्द म्हणजे तत्वार्थसूत्र आहे आणि तत्वार्थसूत्राची मर्मग्राही टीका प्रथमतः आचार्य पूज्यपादांची सर्वार्थसिद्धि आहे. आणि सर्वार्थसिद्धितील एक एक सूत्रवाक्य आत्मसात करून श्रुतयोजन रूपाने आत्मसात करून अकलंकदेवांनी राजवार्तिकाची रचना केली. आणि त्यावर आ. विद्यानंदिनी श्लोकवार्तिकाची रचना केली. यावरून आ. पूज्य आ. पूज्यपादांचे जैन साहित्यातील स्थान अढळ आहे हे स्पष्ट होते.

जैनेन्द्रनिजशब्द भागमतुलं सर्वासिद्धिः परा ।

सिद्धान्ते निपुणत्वमुद्धकवितां जैनाभिषेकः स्वकः ॥

छन्दः सूक्ष्मधियं समाधिशतकं, स्वास्थ्यं यदीमं विदां ।

आख्यातीह सः पूज्यपादमुनिपः पूज्यो मुनीनां गणैः ॥

या श्लोकावरून त्यांच्या रचना खालीलप्रमाणे प्रसिद्ध आहेत.

जैनेन्द्र व्याकरण, दशभक्ति, जन्माभिषेक, सर्वार्थसिद्धि (तत्वार्थवृत्ति) समाधितंत्र, इष्टोपदेश सिद्धिप्रिय स्तोत्र.

(१) जैनेन्द्र व्याकरण

श्रवणबेळगोलच्या अभिलेख व महाकवि धनंजय यांच्या नाममालेच्या निर्देशावरून जैनेन्द्रव्याकरणाचे रचयिता पूज्यपाद स्वामी हेच सिद्ध होतात. पूज्यपादाचार्यांनी वैद्याकरण पाणिनी यांच्या वचनानुसार अपूर्ण राहिलेले संस्कृत व्याकरण शास्त्र जैनेन्द्र व्याकरणरूपाने रचना करून पूर्ण केले. जैन व्याकरणशास्त्र सर्वथा अनेकान्तावर आधारीत आहे. उदा. “सिद्धिरणेकान्तात्” या जैनेन्द्रव्याकरणाच्या सूत्रावरून सिद्ध होते. म्हणून जैनेन्द्रव्याकरण हे अत्यंत प्रगल्भ व जैनसाहित्यातील महान अशी कृती आहे. याप्रमाणे आ. पूज्यपादांचे जैन साहित्यातील दालन अतिशय समृद्ध केलेले आहे. त्यांच्या उल्लेखाशिवाय जैनसाहित्याचा इतिहास पूर्ण होऊ शकत नाही.

(२) दशभक्ति

जैनागमात भक्तिचे द्वादश भेद आहेत. (१) सिद्धभक्ति (२) श्रुतभक्ति

- (३) चारित्रभक्ति (४) योगिभक्ति (५) आचार्यभक्ति (६) पंचगुरुभक्ति (७) तीर्थकरभक्ति
 (८) शान्तिभक्ति (९) समाधिभक्ति (१०) निर्वाणभक्ति (११) नान्देश्वरभक्ति
 (१२) चैत्यभक्ति

पूज्यपादस्वामींचे काव्याच्या दृष्टिने या सर्वभक्त्या उत्तम रसपूर्ण व गंभीर आहेत. सर्वप्रथम नऊ पद्यांत सिद्धभक्तिची रचना केली आहे. आरंभी म्हटले आहे की आठ कर्माच्या नाशाने आत्म्याची प्राप्ति होणे सिद्धि आहे. ही सिद्धि ज्यांना प्राप्त होते ते सिद्ध होतात. सिद्धिभक्तिच्या प्रभावाने सिद्धपदाची प्राप्ति होते. अन्य भक्त्यांमध्ये नावानुसार विषयांचे विवेचन केले आहे. या भक्ति साधुंसाठी, श्रावकांसाठी अत्यंत उपयोगी आहे व त्यांच्या जीवनाचा आधार आहे.

(३) जन्माभिषेक

श्रवणबेलगोला येथील अभिलेखांमध्ये पूज्यपादांच्या कृतीमध्ये जन्माभिषेकचा निर्देश आला आहे. वर्तमानकाळी एक जन्माभिषेक मुद्रित उपलब्ध आहे. रचना प्रौढ व प्रवाहमयी आहे.

(४) तत्वार्थवृत्ति

पूज्यपादांची ही अत्यंत महनीय कृती आहे. तत्वार्थसूत्रानुसार गद्यात लिहिलेली ही विशदवृत्ति आहे यामध्ये सूत्रानुसारी सिद्धांताच्या प्रतिपादनाबरोबर दार्शनिक विवेचन सुद्धा आहे. या तत्वार्थवृत्तिला सर्वार्थसिद्धिसुद्धा म्हणतात.

(५) समाधितंत्र

या ग्रंथाचे दुसरे नाव समाधिशतक आहे. यामध्ये १०५ पद्य आहेत. अध्यात्म विषयाचे सुंदर वर्णन आहे. आचार्य पूज्यपादांनी आपल्या या ग्रंथाची विषयवस्तु कुंदकुंदाचार्याच्या ग्रंथामधून ग्रहण केली आहे. बरेच पद्य रूपांतराप्रमाणे प्रतीत होतात. उदा.

यद्ग्राह्यं न गृह्णाति गृहीतं नापि मुश्चति ।

जानाति सर्वथा सर्वं तत्त्वसंवेद्यमस्थहम् ॥

या पद्याची समानता खालील गाथेमध्ये आहे.

णियभावं ण वि मुश्छइ परभावं णेव गिण्हए केइं ।

जाणदि पस्सदि सवं सोहं इदि चिंतए णाणी ॥

(६) इष्टोपदेश

या अध्यात्मकाव्यात इष्टआत्म्याचे स्वरूप प्रस्तुत केले आहे. ५१ पद्यांमध्ये पूज्यपादांनी अध्यात्मसागराला छोट्याशा घागरीत भरण्याचा प्रयत्न केला आहे. या ग्रंथाची रचना करण्याचा एक मात्र हेतु हाच आहे की संसारी आत्मा आपल्या स्वरूपाला ओळखून शरीर इन्द्रिय व संसारिक अन्य परपदार्थापासून स्वतः भिन्न अनुभव करणे. असावधान जीव विषयभोगामध्येच आपल्या संपूर्ण जीवनाला व्यतीत न करो, या दृष्टिनेच आचार्यांनी स्वतः ग्रंथात लिहिले आहे.

इष्टोपदेशमिति सम्यगाधीत्य धीमान् ।

मानापमानसमतां स्वमताद्वितन्य ॥

मुक्ता गृहो विनिवसन्सजने वने वा ।

मुक्तिश्रियं निरूपमामुपयाति भव्यः ॥

(७) सिद्धिप्रियस्तोत्र

या स्तोत्रामध्ये २६ पद्य आहेत. यामध्ये २४ तीर्थकरांची स्तुती केली आहे. रचना प्रौढ व प्रवाहमयी आहे.

याप्रमाणे जैनसाहित्यनिर्मितीमध्ये त्यांनी दिलेले योगदान एवढे महान असे आहे. आणि त्यामुळे जैनसाहित्याचे जे मानदंड आहेत त्यामध्ये आ. पूज्यपादांची ही भर अत्यन्त मौलिक आणि महत्वाची आहे.

प्रस्तावना

इष्टोपदेश हा आचार्य देवनन्दि (पूज्यपाद) यांच्या साहित्यामधील एक सर्वात लहान परंतु प्राथमिकांकरिता अत्यंत उपयुक्त व महत्वाचा एक अध्यात्मिक ग्रंथ आहे. त्याला समयसाराचे हार्द असे म्हटले तरी वावगे होणार नाही. ५९ श्लोकांमध्ये अध्यात्माची मूलतत्वे, मोक्षमार्गाचे दिगंबरपरंपरेप्रमाणे यथार्थ निरूपण हे त्याचे वैशिष्ट्य आहे. त्यामध्ये पहिले ५ श्लोक प्रास्ताविक स्वरूपाची आहेत. मंगलाचरणानंतर द्वितीय श्लोकामध्ये या ग्रंथातील प्रतिपाद्य विषय आणि तो विषय प्राप्त करण्याचा उपाय यांची सूचना आपणाला मिळते. रलत्रयाच्या उत्पत्तिला योग्य अशा प्रकारची उपादानाची भूमिका तयार झाली असताना ज्याप्रमाणे सुवर्णपाषाणातून दूर झाल्यानंतर किड्वीमा शुद्ध सोने प्रगट होते, त्याप्रमाणे रलत्रयाच्या उत्पत्तिला योग्य असा उपादानाचा योग प्राप्त झाला असताना आत्मा योग्य स्वचतुष्ट्याची अनुकूल असताना आत्मा हा आपल्या शुद्ध स्वरूपाला झायक मात्र स्वरूपाला प्राप्त करतो आणि त्याचेच मूळ रलत्रय आहे. झायक मात्र आत्म्याची श्रद्धा, अनुभूति हे सम्यग्दर्शन असून, झायक मात्र आत्म्यामध्ये एकरूप झालेला हा उपयोग म्हणजेच सम्यग्ज्ञान आणि तेथे स्थिरता हेच निश्चय रलत्रय आहे.

या कार्यकारण भावाच्या विवेचनावरून जैन परंपरेमध्ये कार्यकारण भावाचे जे सिद्धान्त आहेत त्याची सूचना आपल्याला मिळते. मुक्त होण्याची योग्यता किंवा आपल्या शुद्धस्वरूपाची योग्यता त्रिकाली असताना ही त्रिकाली योग्यतेतून कार्याची उत्पत्ति होत नाही, कार्य घटण्याच्या अनंतरपूर्व समयवर्ति जी जीवाच्या त्रिकाली योग्यतेचे क्षणिकरूप खन्या अर्थाने कार्याचे उपादान असते. आणि त्या वेळी जे आत्मस्वरूपाचे चिंतन हा त्याचा उपाय असतो. संक्षेपामध्ये कार्याच्या उत्पत्तिमध्ये (१) त्रिकाली उपादान (२) क्षणिक उपादान (३) स्वकाल आणि निमित्त असा योग असतो तेव्हा कार्याच्या उत्पत्तिला कोणीही रोकू शकत नाही. हा जैन कार्यकारणभावाचा मूळ सिद्धान्त आहे. याची सूचना आपणाला दुसऱ्या श्लोकामध्ये मिळते. ६ व्या श्लोकापासून ग्रंथाची विषयवस्तु स्पष्ट रीतीने सांगितलेली आहे.

संसारी जीवाची स्थायी मान्यता असते की कर्माच्या उदयानुसार जो काही कषायाचा आशय दडलेला असतो. ही संसारी जीवाची मान्यता त्यालाच वासना असे

या श्लोकात म्हटले आहेत. सगळी सुखदुःख ही वासना मात्र असतात. तो आत्म्याचा स्वभाव नाही. हे सुखदुःखाचे तरंग म्हणजेच संसारिक सुखदुःख आहेत त्याचे कारण वासना ही अज्ञानामुळे आणि परद्रव्याशी आत्मत्व व एकत्र बुद्धि असल्यामुळे व त्याचे ज्ञान कषाययुक्त असल्यामुळे व मोहाचा पगडा जबरदस्त असल्यामुळे याचा स्व-पर निर्णय करून ते भेदविज्ञानाची प्राप्ती करून होऊ शकत नाही. म्हणून ते आत्मानुभूतिपासून दूर असतात. शरीर, धन, धन्य, मित्र व शत्रू हे अत्यंत भिन्न असताना सुद्धा ते परस्पराच्या मोहामध्ये अडकून पडतात, पराच्या प्रयोजनात वाधक होतात तेव्हा ते शत्रू होतात. ज्याप्रमाणे सर्व दिशेकडून पक्षी एकत्र येतात आणि सकाळी उदून आपापल्या प्रयोजनाने आपापल्या मार्गाने उदून जातात, पुनर्जन्माच्या सिद्धान्ताचा हा उपसिद्धान्त आपण मान्य केलेला आहे. ज्याचे आपण वाईट करतो तो त्याचा कधी ना कधी बदला घेतो त्यामुळे आपले द्वेष करणे खरोखरच खोटे आहे हे लक्षात येते.

रागद्वेषाची ही अखंड परंपरा आहे तसेच वासनेची जी अखंड प्रवृत्ति आहे ती प्रवृत्तिच संसाराचे मूळ कारण आहे. संसार म्हणजे एकामागून एक आपत्तिची मालिका आहे. एक आपत्ति दूर केली की दुसरी येऊन पडते. कष्टाने धन मिळवतो आणि त्या नश्वर धनादिकाढारा हा संसारी जीव स्वतःला धन्य मानतो. त्याला संसारामध्यल्या आपत्ति दिसत नाही. जसा जसा काळ जातो तसेतसा तो अधिकार्धक संसारिक कार्यात व्यापृत होतो. मिळवताना कष्ट प्राप्त झाल्यानंतर अशांति उत्पन्न करणारे, आणि सोडण्याकरिता अत्यंत कठीण अशा भोगाच्या प्राप्तीसाठी आपल्या स्वतःला विसरणे एवढेच त्याचे कर्तव्य उरते. जे शरीर नाशवंत आहे ज्या शरीरामुळे पवित्र वस्तु अपवित्र होतात. आत्म्याला जे कल्याणकारक ते देहाला मानवत नाही आणि म्हणून ज्ञानाचे द्वारे संसारीक काही गोप्ती प्राप्त ही झाल्या तरी ते इष्ट नव्हे.

ज्या शुद्धात्म्याचे ध्यान करावयाचे आहे तो शुद्धात्मा कसा ? व त्याचे स्वरूप कसे ? हे श्लोक नं. २९ मध्ये सांगितले आहे शुद्धात्माला ओळखणे परिचय होणे ही गोप्त सामान्य नाही त्याला एक दृष्टि हवी असते. अज्ञानी जीव निश्चितपणे पर्यायाधीन असतात. आणि त्या त्या पर्यायामध्ये तसा उत्पाद व्यय ध्रौव्य आहे. त्याप्रमाणे त्याला सुखदुःखाचे झटके सहन करावे लागतात. जसा त्या पर्यायामध्ये उत्पाद व्ययाचा अंश आहे तसाच त्या पर्यायामध्ये ध्रुव त्रिकाली अंश सुद्धा आहे. त्या पर्यायामधील ध्रुवाचा शोध घेणे ही एक कला आहे. त्या कलेमुळे पर्यायामध्ये सुद्धा उत्पाद-व्यय गौण होऊन एक ध्रुवअंश प्रामुख्याने नजरेसमोर येतो. त्याच कलेच्या उपायाने ज्ञायक आत्म्याचा बोध होऊ शकतो. त्यानुसार २९ नं. श्लोकामध्ये शुद्धात्म्याचे

स्वरूप स्पष्ट केले आहे. उदा.

स्वसंवेदनसुव्यक्तस्तनुमात्रो निरत्ययः ।

अत्यंत सौख्यवान् आत्मा लोकालोक विलोकनः ॥

असा हा आत्मा ध्रुव आत्मा एक मात्र ज्ञायक रूपाने जाणण्याचा एकमेव ज्ञान पर्याय स्वसंवेदन ज्ञान हेच आहे. दुसरे नाही. तो आत्मा जसा स्वसंवेदनाच्या द्वारे अनुभवगोचर आहे त्याप्रमाणे तो विस्ताराने शरीराच्या आकाराचा आहे. तनुमात्र आहे. हा आत्मा अनादिनिधन एकरूप स्वभाव मात्र आहे व तो फक्त स्वसंवेदन गोचर आहे. आत्म्याचा स्वाभाविक ज्ञान स्वभाव लोकालोकातील चराचर पदार्थाना साक्षात् प्रत्यक्ष जाणणे हेच त्याचे कार्य आहे आणि अशाप्रकारे ही साधना असामान्य (अलौकिक) आहे. सर्व इंद्रियांचा पसारा आटोपून एकाग्रपणाने जो आपल्या ज्ञायक आत्म्याचे ध्यान करतो तोच आत्माला प्राप्त करतो. अज्ञानाची उपासना अज्ञानालाच देणारी आहे. आणि ज्ञानीचा सहवास ज्ञानाची उपासना एकमात्र ज्ञायकपणाचा अनुभूतिचा आधार आहे. त्या प्रसंगी हा जीव जेव्हा आत्मामध्ये स्थिर होतो तेव्हा त्याला परीषहाचे भान राहत नाही आणि आत्म्याच्या अनुभवाद्वारा कर्माची निर्जरा मात्र होते. जेव्हा आत्माच ध्याता व आत्माच ध्येय असतो तेव्हा त्याचा पराशी संबंध अशक्य आहे. आणि म्हणून हा जीव अन्य पदार्थमध्ये व्यामोह करतो तेव्हा तो ममत्वामुळे कर्मने बद्ध होतो आणि निर्ममत्वामुळे सर्वप्रकारे एकमात्र आत्मामध्ये तत्परता असते. सांयोगिक भावाचा मन वचन-कायपूर्वक त्याग करतो तेव्हा मला न मृत्यु आहे व भय कशाचे ? हा रोग आहे, व्यथा कोणती ? न मी बाल न मी वृद्ध. मी सर्व पदार्थ वारंवार भोगले आहे. त्या उष्ट्या विषयांमध्ये मला कोणतीही इच्छा नाही. कर्म आपले हित पाहते व आत्मा आपल्या हिताची इच्छा करतो. आपल्या स्वार्थपूर्तीची भावना करतो. परोपकार हे कर्तव्य नसून आत्म्यावर उपकार हेच आत्म्याचे स्वयं कर्तव्य आहे.

गुरुच्या उपदेशानुसार जो आगम कथित प्रकाराने स्वपरभेद विज्ञान करून घेतो त्यालाच मोक्षसुखाचा अनुभव होतो. आणि शेवटी परोपकार हे कर्तव्य नसून आत्म्यावर उपकार हेच आत्म्याचे स्वयं कर्तव्य आहे.

गुरुच्या उपदेशानुसार जो आगम कथित प्रकाराने स्वपरभेद विज्ञान करून घेतो त्यालाच मोक्षसुखाचा अनुभव होतो. आणि शेवटी आत्म्याचा गुरु खन्या अर्थाने एकच आहे तो म्हणजे एकमात्र आपला आत्माच. हा शेवटी स्वतःच्या भल्याची अभिलाषा करू शकतो. इष्ट पदार्थाचे ज्ञान करून घेऊ शकतो. आणि स्वतःच कोणालाही सन्मार्गाला लावू शकतो. कारण अज्ञानी ज्ञानी होऊ शकत नाही. व ज्ञानी

अज्ञानपणाला प्राप्त होऊ शकत नाही. ज्या ज्या प्रमाणामध्ये त्याच्या अनुभूतिमध्ये तसे तसे विषय रुचत नाही जसे जसे विषय आवडत नाही तसे तसे त्याच्या अनुभूतिमध्ये ज्ञायकत्व येते. सर्व जगाच्या संबंधी ऐहिक विकल्प नष्ट होतात व एकमात्र आत्म्याचा अनुभव तेवढा राहतो. त्याला एकान्तवासच प्रिय असतो. कोलाहलामध्ये त्याचे चित रमत नाही. बोलतो व लगेच विसरतो. आणि म्हणून तो बोलतो असे दिसते परंतु त्याला बोलण्याच्या फळाची इच्छा नसते. आपल्या आत्मत्वामध्ये जो स्थित आहे. तो काहीही पाहत नाही त्याला एक मात्र आत्म्याच्या चैतन्यरसाचा स्वाद येतो. आत्मज्ञान सोडून मुमुक्षुसाधकाला दुसऱ्या कशाचीच वांछा नसते. परद्रव्याच्या मागे जो लागतो. रात्रिंदिवस परद्रव्याची भावना व चिंता करतो त्याचा पिच्छा पुद्दलद्रव्य कधीही सोडत नाही आणि अशा रीतीने या भोग साधनेने अभूतपूर्व आनंद होतो.

शुद्धात्म्याच्या अनुभूतिची ही ज्योत त्याची चर्चा करावी त्याची भावना करावी व त्याचाच अनुभव करावा.

सारांश हा की ज्ञायक मात्र आत्मा भिन्न आहे आणि कर्मजनित भाव हे वेगळे आहेत. जे काही आगमामध्ये सांगितले आहे त्याचाच हा विस्तार आहे. जो आपल्या शुद्धात्म्याचा ध्यान करणारा योगी जर निष्पत्र योगी असेल तर तो त्याच भवात केवल ज्ञान प्राप्त करून मोक्ष प्राप्त करेल आणि तो अनिष्पत्र योगी असेल तर एक-दोन भवांमध्ये मुक्तिप्राप्त करील. याप्रमाणे या योग समाधीचे योग्य असे फळ आहे. असा हा आत्मानुभवाचा महिमा आहे. आत्मानुभव हेच आत्म्याचे वैभव आहे आणि एकमात्र संसारी जीवाचे कर्तव्य आहे.

श्री महावीर ज्ञानोपासना समिति स्थायी सदस्य

- १) श्री. मा. ध. अंकलंक व जयन्त बन्धु हिराचंद किल्लेदार, ऑस्ट्रेलिया व मुंबई
- २) श्री. शशिकान्त नरेन्द्रसावजी चवरे, कारंजा (लाड)
- ३) श्री. मा. ध. महावीर कमलाकर पेंढारी, नेरुळ नवी मुंबई
- ४) श्री. मा. ध. डॉ. स्वानिल मेहता, यादगिर (गुलबर्गा)
- ५) ब्रा. कुसुम जैन, कुंभोज
- ६) श्री. मा. ध. धन्यकुमार गुलाबसा रायबागकर, कारंजा
- ७) श्री. मा. ध. पंकजभाई एन. शाह, भडोच (गुजरात)
- ८) श्री. मा. ध. प्रफुल्ल आणि शशांक उभयता बन्धु चंद्रशेखर रुझावाले, ठाणे
- ९) श्री. मा. ध. डॉ. संतोष शांतिकुमारजी लोहाडे, नाशिक
- १०) श्री. मा. ध. राहुल शरदचंद्र मिश्रीकोटकर, औरंगाबाद
- ११) श्री. मा. ध. त्रिभुवन नेमचंद चंकेश्वरा, नातेपुते
- १२) श्री. मा. ध. डॉ. अशोक व्होरा, नातेपुते
- १३) श्री. मा. ध. रतनलाल गंगाराम मेहता, नातेपुते
- १४) श्री. मा. ध. विजयकुमार फुलचंद गांधी, नातेपुते
- १५) श्री. मा. ध. सुहास प्रभाकर चवरे, कारंजा (लाड)
- १६) श्री. मा. ध. प्रकाश आदिनाथ नाके, चिखली
- १७) श्री. मा. ध. परिमल प्रमोदकुमार रुझावाले, कारंजा (लाड)
- १८) श्री. मा. ध. रविन्द्र रत्नशेखर दूळ, नातेपुते
- १९) सौ. विमल मोतीलाल गांधी, नातेपुते
- २०) श्री. मा. ध. शितल रायचंद दोशी, नातेपुते
- २१) स्वाध्याय मंडळ, द्वारा प्रणयकुमार दोशी, पंढरपूर
- २२) श्री. मा. ध. रविन्द्र अभ्यकुमार पेंढारी, अंजनगांव सूर्जी
- २३) श्री. मा. ध. मोहनलाल गणेशलाल बिलाला, अकोला
- २४) श्री. मा. ध. सोहनलाल गणेशलाल बिलाला, अकोला
- २५) श्री. मा. ध. राजकुमार गोविंदसा डोणगांवकर, कारंजा (लाड)
- २६) श्री. मा. ध. महावीर मंगलचंद पाटनी द्वारा मूलचंद बडजाते, वर्धा

(दहा)

: ॐ :

श्रीपरमात्मने नमः ।

श्रीमद् देवनन्दपरनामं पूज्यपादस्यामिविरचितः
श्री पं. आशाधरविरचित संस्कृतटीकासहितश्च

इष्टोपदेश

टीकाकारस्य मङ्गलाचरणम्
परमात्मानमानम्य मुमुक्षुः स्वात्म-संविदे ॥
इष्टोपदेशमाचष्टे स्वशक्त्याशाधरः स्फुटम् ॥

उत्थानिका टीका :- तत्रादौ यो यो यद् गुणार्थी स तदगुणोपेतं पुरुषविशेषं नमस्करोतीति परमात्मगुणार्थी ग्रन्थकर्ता परमात्मानं नमस्करोति, तद्यथा - यस्य स्वयं स्वभावान्तिरभावे कृत्स्नकर्मणः । तस्मै संज्ञानरूपाय नमोऽस्तु परमात्मने ॥१॥

अन्वयार्थ :- (यस्य कृत्स्नकर्मणः अभावे स्वयं स्वभावान्ति:) आठ कर्माचा अभाव झाला असतांना स्वयं आत्माश्रयाने ज्यास स्वभावाची प्राप्ति झालेली आहे. (तस्मै संज्ञानरूपाय परमात्मने नमः अस्तु) त्या परिपूर्ण यथार्थ सम्यग्ज्ञानाने संपन्न परमात्म्यास माझा नमस्कार असो.

टीका :- अस्तु भवतु किं तत् ? नमः नमस्कारः । कर्मसै ? तस्मै ? परमात्मने-परमानाध्येयाध्येया ग्रहेयातिशयत्वात्सकलसंसारिजीवेभ्य उत्कृष्ट आत्मा चेतनः परमात्मा तस्मै । किंविशिष्टाय ? संज्ञानरूपाय सम्यकसकलार्थसाक्षात्कारित्वादेतदत्यन्तसूक्ष्मत्वादिनामपि लाभात्कर्म-हन्त्यादेरपि विकारस्य त्याग्ग्रा संपूर्णज्ञानं स्वपरावबोधस्तदेव रूपं यस्य

तस्मै । एवमाराध्यस्वरूपमुक्त्वा तत्प्राप्त्युपायमाह । यस्य अभूत् । काऽसौ ? स्वभावाऽप्तिः स्वभावस्य निर्मलनिश्चलचिद्गृहपस्य आप्तिर्लब्धिः कथंचित्तादात्म्यपरिणामितः कृतकृत्यतया स्वरूपेऽवस्थितिरित्यर्थः । केन ? स्वयं संपूर्णरत्नत्रयात्मनाऽत्मनाः । „ सति ? अभावे शक्तिरूपतया विनाशे । कस्य ? कृत्स्नकर्मणः कृत्स्नस्य सकलस्य द्रव्यभावरूपस्य कर्मणः । आत्मपारतंत्रनिमित्तस्य ॥१॥

टीकेचा अर्थ :- येथे अविचल शुद्धचेतनामात्र आत्म्यास नमस्कार केलेला आहे. १. हा आत्म्याचा ज्ञायकभाव अनादि - अनंत परनिमित्तनिरपेक्ष स्वतःसिद्ध स्वभाव आहे. त्याचा घात कर्म किंवा कोणतेही परद्रव्य अथवा परनिमित्तक रागद्वेषादि विकारही करू शक्त नाहीत. त्यास ज्ञायकभाव, चैतन्यमात्र, उपयोगस्वरूप स्वभाव म्हटलेले आहे. त्यासच नियमसारामध्ये कारण परमात्मा अंतस्तत्व म्हटले आहे. २. ज्यांनी द्रव्यकर्म (पौद्गलिक) आणि भावकर्म (जीवाचे रागद्वेषमोहरूप कषायभाव) यांचा अभाव झाला असतांना जो अनंतज्ञानादि अनंत चतुष्टयरूप स्वभावपर्याय प्राप्त झाला आहे, त्यास परमात्मा म्हणतात. कारण तेथे स्वभावाची पूर्ण व्यक्तता झालेली आहे.

तो परमात्मा द्रव्यदृष्टीने अनादि-अनंत शक्तिरूप आहे. त्याच्या ध्यानाने तो परिपूर्ण स्वभाव पर्यायरूपाने पूर्ण व्यक्त झाला आहे. म्हणून त्या त्रिकालधूव स्वभावास कारणपरमात्मा आगमामध्ये म्हटले आहे. तेव्हा तो आत्मा स्वयं सर्व संसारी जीवापेक्षा श्रेष्ठ व सुतिपात्र होतो. म्हणून त्यास परमात्मा कार्यपरमात्मा म्हटलेले आहे. म्हणून या मंगलाचरणात या दोहोसही नमस्कार केलेला आहे.

परमात्मा सम्यग्प्रकारे १. विश्वांतील संपूर्ण द्रव्यगुणपर्यायांना युगपत् साक्षात् स्वभावतःच जाणतो म्हणून २. सूक्ष्मत्वादि आठ गुणांची (अरहंत परमात्म्यास अनंतचतुष्टयाची प्राप्ती झाली म्हणून) प्राप्ती झाली म्हणून ३. संपूर्ण चार घातीकर्म अथवा चार अघाती कर्माचा क्षय झाला आहे म्हणून ४. समस्त रागद्वेषादि विकाररूप भावकर्माचा नोकर्माचा अभाव झाला आहे म्हणून त्यांना संपूर्ण हेयोपादेयरूपाने ज्ञान प्राप्त झाले आहे. हेच परमात्म्याचे स्वरूप आहे.

त्या शुद्ध पर्यायाची व्यक्तता एकमात्र ज्ञायकरूप कारणपरमात्म्याच्या ध्यानाने होते, म्हणून त्यासही नमस्कार करणे उचितच आहे. तोच ध्यान परिणाम आत्म्याच्या कर्मनिमित्तक पराधीनतेच्या नाशाचे कारण आहे. त्यामुळे तो स्वभाव द्रव्यकर्म-भावकर्म-नोकर्माचा अभाव झाला असतांना प्रगट होतो, हे सर्व यथार्थच आहे.

विशेषार्थ :- कोणताही स्वभावपर्याय याच ज्ञायकभावाच्या ध्यानानेच प्रगट

होतो, ती व्यक्तता निमित्तनिरपेक्ष एकमात्र ज्ञायकभावाश्रितच आहे.

उत्थानिका टीका :- स्वस्य स्वरूपोपलब्धिः स्वयं कथमिति ? स्वस्यात्मनः। अथ शिष्यः प्राह-स्वयं आत्मना स्वरूपोपलब्धिः स्वरूपस्य सम्यक्त्वादिगुणाष्टकाभिव्यक्तिस्तपस्य उपलब्धिः कथम् ? केनोपायेन ? हृष्टान्ताभावादिति । अत्राचार्यः समाधते -

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- येथे शिष्य असा प्रश्न करतो की, स्वयं निमित्ताविना स्वरूपप्राप्ती कशी होणार ? सम्यक्त्वादि आठ गुणांची अभिव्यक्ती कशी व कोणत्या उपायाने होणार ? आचार्य याचे समाधान पुढील श्लोकात करतात.

योग्योपादानयोगेन हृषदः स्वर्णता मता ।

द्रव्यादिस्यादिसंपत्तावात्मनोऽप्यात्मता मता ॥२॥

अन्वयार्थ :- (यथा योग्योपादानयोगेन) योग्य उपादान-योग्य उपादान कारणाचा-कार्याच्या अनंतर पूर्व समयवर्ती पर्यायगत योग्यता हेच कार्याचे यथार्थ उपादान आहे-योग असतांना ज्याप्रमाणे (हृषदः स्वर्णता मता) सुवर्णपाषाणातील सुवर्णकण हे शुद्ध सुवर्णरूपाने प्रगट होतात, ही बाब लोकव्यवहारात सर्वमान्य आहे. (तथा द्रव्यादिस्यादिसंपत्तौ) त्याचप्रमाणे स्वद्रव्य-स्वक्षेत्र-स्वकाल-स्वभाव हा चतुष्टयाचा अनुकूल योग प्राप्त झाला असतांना (आत्मनोऽपि आत्मता मता) आत्माचा स्वयमेव शुद्धात्मा-परमात्मा होतो हे आगमसंमत आहे. ॥२॥

टीका :- मता अभिप्रेता लोकैः । काऽसौ ? स्वर्णता सुवर्णभावः । कस्य ? हृषदः सुवर्णाविर्भावयोग्यपाषाणस्य । केन ? योग्योपादानयोगेन-योग्यानां सुवर्णपरिणाम-करणोचितानां उपादानानां कारणानां संपत्तौ योगेन मेलापकेन यथा । एवमात्मनोऽपि पुरुषस्याऽपि न केवलं हृषदः इत्यपि शब्दार्थः । मता कथिता । कासौ ? आत्मता-आत्मनो जीवस्य भावो निर्मलनिश्चलचैतन्यं । कस्यां सत्यां ? द्रव्यादिस्यादिसंपत्तौ द्रव्यमन्वयिभावः आदिर्येषां क्षेत्रकालभावानां ते च ते स्वादयश्च सुशब्दः स्वशब्दो वा आदिर्येषां ते स्वादयो द्रव्यादयश्च स्वादयश्च । ‘इच्छातो विशेषणविशेष्यभावः इति समासः’ । सुद्रव्यं सुक्षेत्रं सुकालः सुभाव इत्यर्थः । सुशब्दः प्रशंसार्थः प्राशस्त्यं चात्र प्रकृतकार्योपयोगित्वं द्रव्यादिस्यादीनां सम्पत्तिः । संपूर्णता तस्यां सत्यां ॥२॥

टीकेचा अर्थ :- लोकव्यवहारामध्ये ही गोष्ट सर्वप्रसिद्ध आहे की, सुवर्णरूप होण्यायोग्य सुवर्णपाषाणच योग्य स्वचतुष्टयाचा योग असतांना शुद्ध सुवर्ण प्रगट

होते. तद्वत् योग्य स्वचतुष्टयाचा योग असतांना शुद्ध होण्यायोग्य संसारी जीवच शुद्धात्मा परमात्मा होतो. स्वचतुष्ट्य म्हणजेच शुद्धरूप परिणमनाच्या योग्य नियतकाली क्षणिक उपादानच (स्वयं यथार्थ क्षणिक उपादानरूप असतांनाच पाषाणगत सुवर्णच) शुद्ध सुवर्णरूप होते. हेच आगमसंमत आहे. सु हे विशेषणपद प्रशंसनीय या अर्थने आहे. प्रशंसनीयता याचा अर्थ येथे आशय हा आहे की, प्रकृत कार्यास उत्पन्न करण्यास कारणभूत योग्यता (अनंतरपूर्व समयवर्ती योग्यता हेच यथार्थ क्षणिक उपादान) असतांनाच कार्य उत्पन्न होते.

विशेषार्थ :- :- ज्या कार्याची त्रिकाल योग्यता असतांनाही ते अनंतर उत्तरक्षणी कार्यगत योग्यतारूपाने साक्षात् कार्यरूप पर्यायरूपाने मूळ पदार्थच कार्यरूपाने स्वयं प्रगट होतो. त्यावेळी त्याचा बोध ज्या अन्य द्रव्याच्या पर्यायद्वारा होतो, त्यास निमित्त म्हणतात. म्हणजेच निमित्त कार्य करीत नाही; कार्याचे ज्ञापक मात्र असते. म्हणजे एकसमयवर्ती दोन द्रव्याच्या दोन पर्यायामध्ये जेव्हा बहिरंग व्याप्ती असते तेव्हाच निमित्तपणाचा उपचार लागू होतो. कार्याच्या उत्पत्तीला अनुकूल बाह्य साधनास निमित्त म्हणतात. कोणत्याही वस्तूचा परिणाम बाह्यार्थ निरपेक्षच असते. जयधवला पुस्तक सात यामध्ये हे स्पष्ट सांगितलेच आहे की, “वज्ज्ञत्थकारणनिरवेक्खा वत्थुपरिणामो ।”

सुवर्णपाषाण म्हणजे किंडीमा आणि सुवर्ण यांचा संयोग. अग्नीमुळे त्यातील किंडीमा वेगळी होते. जेवढ्या अंशाने किंडीमा दूर होते तेवढ्या अंशाने सुवर्ण शुद्ध होते. शंभर अग्नीने सुवर्णकण पूर्ण वेगळे होतात. त्यास सोटंची सोने म्हणतात. कधीही सुवर्णकण आपले सुवर्णत्व सोडत नाहीत. सुवर्ण आणि किंडीमा हे सदैव वेगळेच असतात. म्हणूनच ही प्रक्रिया आहे. धूलिकण अथवा जलसंयुक्त लोखंड जसे गंजते तसे सोने कधीही गंजत नाही. हाच सुवर्णाचा स्वभाव आहे. शुद्ध सुवर्ण प्राप्त होण्यासाठी अग्नीद्वारा किंडीमा दूर करण्यासाठी हीच प्रक्रिया आहे. अंथ पाषाणामध्ये किंडीमा आणि सुवर्ण दोन्हीही असतात. परंतु हा सुवर्ण आणि किंडीमा यांचा संयोग संबंध असा आहे की, त्यातून किंडीमा आणि सुवर्ण हे दोन्ही अलग होण्याची पर्यायगत योग्यताच त्यांच्यात नाही. तद्वत् अभव्य आणि अभव्यसमभव्य ह्या दोहोमध्ये स्वभावरूपाने पृथक् होण्याची त्रिकाल योग्यता असूनही क्षणिक पर्यायगत योग्यता नसल्यामुळे सम्यग्दर्शनपूर्वक सिद्ध होऊ शकत नाही.

यासच स्वद्रव्य-स्वक्षेत्र-स्वकाल-स्वभाव यांची समग्रता-संपूर्णता-म्हणतात. तद्वत् सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राची समग्रता याचमुळे आत्मा शुद्धात्मा परमात्मा होतो. हीच त्याची प्रक्रिया आहे. अग्नी किंवा किंडीमा सुवर्णरूप होत नाही. पाषाणगत सुवर्णकणच

स्वयं सोटंची सोने होते. मनवचनकायेच्या क्रियाकांडाने आत्मा शुद्ध होत नाही. श्रद्धा-ज्ञान-चारित्राच्या शुद्धीद्वारा आत्मा स्वयं परमात्मा होतो. जो भव्य मुमुक्षु आपल्या त्रिकालधृव ज्ञायक स्वभावाचे ध्यान करतो त्या शुद्धात्मध्यानानेच आत्मा परमात्मा होतो. व्यवहार रलत्रयाच्या क्रियाकांडाने आत्मा परमात्मा होत नाही. व्यवहार रलत्रयास तर पंचास्तिकायामध्ये कर्मबंधास कारण सांगितले आहे. निश्चय रलत्रय एकमात्र परमात्मप्राप्तीचे यथार्थ उपादान कारण आहे. ही सर्व प्रक्रिया आत्माश्रितच आहे. ||२॥

उत्थानिका टीका : - तर्हि व्रतादीनामानर्थक्यमिति तत्त्वेति-अथ शिष्यः प्राह भगवन् ! यदि सुद्रव्यादिसामग्न्यां सत्यामेवायमात्मा स्वात्मानमुपलप्यस्यते तर्हि व्रतानि हिंसाविरत्यादीनि आदयो येषां समित्यादीनां तेषामानर्थक्यं निष्फलत्वं स्यादभिग्रेतायाः-स्वात्मोपलब्धे: सुद्रव्यादिसम्पत्यपेक्षत्वादित्यर्थः।

अत्राचार्यो निषेधमाह-तत्त्वेति । वत्स ! यत्वया शंकितं व्रतादीनामानर्थक्यं तत्र-तत्र भवति । तेषामपूर्वशुभकर्मनिरोधेनोपार्जिताशुभकर्मैकदेशक्षणेन च सफलत्वात्द्विषयरागलक्षणशुभोपयोगजनितपुण्यस्य च स्वर्गादिपदग्राहात्तिनिमित्तत्वात् । एतदेव च व्यक्तीकर्तुं वक्ति :-

वरं ब्रतैः पदं दैवं नाऽब्रतैर्बत नारकम् ।

छायाऽतपस्थयोर्भेदः प्रतिपालयतोर्महान् ॥३॥

अन्वयार्थ :- (ब्रतैः दैवं पदं वरं) व्रतादिद्वारा स्वर्गातील देवपद प्राप्त करणे हे चांगले आहे. (वत अब्रतैः नारकं पदं वरं न) परंतु अब्रतानी नरकपद प्राप्त करणे चांगले नाही. (प्रतिपालयतोः छायाऽतपस्थयोः भेदः महान्) सावली आणि उन्हामध्ये उभे राहन इष्टमित्राची वाट पाहणे यामध्ये महान् अंतर आहे.

टीका :- वरं भवतु । किं तत् ? पदं-स्थानं । किंविशिष्टं ? दैवं देवानामिदं दैवं, स्वर्गः । कैर्हेतुभिः ? ब्रतैव्रतादिविषयरागजनितपुण्यैः तेषां स्वर्गादिपदाभ्युदयनिबंधनत्वे सकलजनसुप्रसिद्धत्वात् । तर्ह्यव्रतान्यपि तथाविधानि भविष्यतीत्याशंक्याह नेत्यादि । न वरं भवति । किं तत् ? पदं । किंविशिष्टं ? नारकं नरकसंबंधि । कैः ? अब्रतैः हिंसादिपरिणामजनितपातकैः, बतेति खेदे कष्टे वा । तर्हि व्रताव्रतनिमित्योरपि देवनारकपक्षयोः साम्यं भविष्यति, इत्याशंकायां तयोर्महदंतरमिति इष्टान्तेन प्रकटन्नाह-

‘छायेत्यादि’ भवति । कोऽसौ, भेदः अन्तरं । किंविशिष्टो ? महान् वृहत् । कयोः पथिकयोः । किं कुर्वतोः ? स्वकार्यवशान्नगरांतर्गतं तृतीयं स्वसार्थिकमागच्छंतं पथि प्रतिपालयतोः प्रतीक्षमाणयोः । किंविशिष्टयोः

सतोः छायाऽतपस्थयोः - छाया च आतपश्च छायातपौ तयोः स्थितयोः ।
अयमर्थः यथैव छायास्थितस्तृतीयागमनकालं यावत्सुखेन तिष्ठति, आतपस्थितश्च दुःखेन तिष्ठति तथा ब्रतादि कुर्वन् स आत्मा-जीवः-सुद्रव्यादयो मुक्तिहेतवो यावत्संपद्यते तावत्स्वर्गादिपदेषु सुखेन तिष्ठति । अन्यश्च नरकादिपदेषु दुःखेनेति ॥३॥

टीकेचा अर्थ :- अब्रते-पाप करून नारकपद प्राप्त करण्यापेक्षा ब्रतादिक समिती गुप्ती आदिद्वारा स्वर्गातील देवांचे पद प्राप्त करणे हे तर चांगलेच आहे. कारण ब्रतादि शुभरागरूप परिणामांनी पुण्याने ते स्वर्गातील अभ्युदयामुळे कारण असल्यामुळे ते चांगले आहे; असे सर्वच लोक मानतात. परंतु हिंसादि पाच पापे करून नरकदुःख भोगणे हे तर अति क्लेशदायक आहे.

जर असे असेल तर ब्रते आणि अब्रते यांच्या निमित्ताने प्राप्त होणारे देवपद व नारकपर्याय यामध्ये समानता मानावी लागेल; अशी आशंका प्रगट करून त्यामधील महान अंतर स्पष्ट करतात -

ज्याप्रमाणे छाया-सावली व ऊन यामध्ये उभे राहणाऱ्या दोन पांथस्थ वाटसरू आपआपल्या प्रयोजनानुसार नजिकच्या गावातून येणाऱ्या तिसऱ्या वाटसरूची वाट पाहणाऱ्या (त्याची प्रतीक्षा करणाऱ्या) दोन पांथस्थामध्ये महान् अंतर आहे. याचा आशय असा की, तिसऱ्या वाटसरूची वाट पाहणारा परंतु सावलीत उभे राहणारा वाटसरू हा उन्हात उभा असणाऱ्या वाटसरूपेक्षा अधिक सुखी कुशल आहे. त्याचप्रमाणे ब्रतादिकांची साधना करणारा साधक आत्मा हा मोक्षास कारण स्वचतुष्टयाने संपन्न असल्यामुळे तोपर्यंत तो, पापामध्ये व्यापृत अशा पापी पुरुषापेक्षा मुक्ती प्राप्त होईपर्यंत स्वर्गपदी आरूढ साधक हा अधिक सुखी आहे. कारण पापी तर नरकादी गतीत दुःखच भोगतो.

विशेषार्थ :- येथे आचार्य हे स्पष्ट करतात की, पापे करून नरकांत दुःख भोगण्यापेक्षा मुमुक्षु साधक हा ब्रतादि व्यवहार सांभाळून करीत स्वर्गामध्ये निवास करणारा मुमुक्षु साधक हा चांगलाच आहे. आचार्याना हे सांगावयाचे आहे की, ‘मुक्तिसुख हेच यथार्थ खरे सुख आहे; परमात्मदशा हीच शाश्वत आनंदमय आहे; या अपेक्षेने व्यवहारात लीन असणाऱ्या व्यवहारदक्ष जीवाची बरोबरी-मुमुक्षु साधकासह बरोबरी होऊच शकत नाही. शेवटी शुभोपयोग हा आकुलतामय असून तो बद्ध कर्माच्या उदयानेच होतो आणि तो नवीन कर्मबंधास कारणच आहे. ॥३॥

उत्थानिका टीका :- एवमात्मनि भक्तिरयुक्ता स्यादिति-अथ विनेयः

पुनराशंकते। भगवन् ! एवं चिरभाविमोक्षसुखस्य ब्रतसाध्ये संसारसुखे सिद्धे सत्यात्मनि चिद्रूपे भक्तिः भावविशुद्ध आंतरोऽनुराग अयुक्ता अनुपपन्ना स्याद् भवेत् । तत्साध्यस्य मोक्षसुखस्य स्वद्रव्यादिसंपत्यपेक्षया दूरवर्तित्वादवांतर-प्राप्यस्य च स्वर्गादिसुखस्य ब्रतैकसाधत्वात् इति ।

अत्राप्याचार्यः समाधते-तदपि नेति-न केवलं ब्रतादीनामानर्थक्यं भवेत् । किं तर्हि ? तदपि आत्मभक्त्यनुपपत्तिप्रकाशनमपि त्वया क्रियमाणं न साधुः स्यादित्यः । यतः ।

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- असे असले तरीही आत्मानुभुतीच ही अयुक्तच ठरेल. असे शिष्य पुनरपि अशी शंका प्रदर्शित करतो. हे भगवन् ! याप्रमाणे चिरकाल जोपासलेल्या मोक्षसुख हे ब्रतसाध्य असेल आणि त्यामुळे संसारसुखही सिद्ध होत असेल तर हे दीर्घकाळ सिद्ध होईल अर्थात् चिन्मात्र आत्माची भक्ती अर्थात् विशिष्ट अंतरंग अनुराग करणे अयुक्त होईल. कारण की, त्यामुळे साध्य मोक्षसुखास सुद्रव्यादिचतुष्टयाची प्राप्तीची अपेक्षा असल्यामुळे मोक्षसुख दूरवर्ती राहील आणि ब्रतद्वारा मध्येच अवांतर प्राप्त स्वर्गसुखाची एक साधना होईल.

येथेही शिष्यास समजावून सांगतात की - असेही नाही; कारण की त्यामुळे ब्रतादिकांची निष्फलता सिद्ध होत नाही. एवढेच नव्हे परंतु तू जे काही म्हणालास की, आत्मभक्ती अयुक्त होईल हेही म्हणणे ठीक नाही. कारण की,

यत्र भावः शिवं दत्ते द्यौः कियद् दूरवर्तिनी ।

यो नयत्याशु गव्यूतिं क्रोशार्थं किं स सीदति ॥४॥

अन्वयार्थ :- (यत्र भावः शिवं दत्ते) येथे तर भाव हा मोक्षपदी पोचवित असेल तर तेथे (द्यौः कियद्दुरवर्तिनी) स्वर्ग किती दूर आहे ? [काहीच दूर नाही, जवळच आहे.] (यो गव्यूतिं आशु नयति) जो मनुष्य जे ओङ्गे दोन कोस नेऊ शकतो (सः किं क्रोशार्थं सीदति) तो त्या सामानास अर्धा कोस नेण्यामध्ये कसा थकून जाईल ? खिन्न होईल ? (अर्थात् थकून खिन्न होणार नाही.)

संस्कृत टीका :- यत्र आत्मनि विषये भावः प्रणिधानं, कर्ताऽदत्ते प्रयच्छति । किं ? तच्छिवं मोक्षं । भावुकाय-भव्याय-इति शेषः । तस्यात्मविषयस्य शिवदानसमर्थस्य भावस्य द्यौः स्वर्गः कियद्दुरवर्तिनी-कियद्दुरे किपरिमाणे व्यवहितदेशे वर्तते ? निकट एव तिष्ठतीत्यर्थः । स्वात्मध्यानोपातपुण्यस्य तदेकफलत्वात् । तथा चोक्तं (तत्त्वानुशासने)-

गुरुपदेशमासाद्य ध्यायमानः समाहितैः ।

अनन्तशक्तिरात्माऽयं मुक्तिं भुक्तिं च यच्छति ॥१९६॥

ध्यातोऽहत्सिद्धरूपेण चरमांगस्य मुक्तये ।

तद्व्यानोपात्पुण्यस्य स एवान्यस्य भुक्तये ॥१९७॥

अमुमेवार्थं हृष्टान्तेन स्पष्टयन्नाहः य इत्यादि । यो वाहको नयति प्रापयति किं? स्ववाहां भारं । कां? गव्यूतिं कोशयुगं । कथं? आशु शीघ्रं स किं कोशाद्दें स्वभारं नयन् सीदति खिद्यते? न खिद्यत इत्यर्थः । महाशक्तावल्पशक्तेः सुधट्त्वात् ॥४॥

टीकेचा अर्थ :- जेथे शुद्धात्मविषयक भाव म्हणजेच आत्मभावरूप परिणाम भव्य मुमुक्षु जीवांना मोक्ष देऊ शकतो त्या आत्मध्यानाने स्वर्गप्राप्ती किती दूर आहे? अर्थात् कांहीच दूर नाही, जवळच आहे, कारण ते आपल्या शुद्धात्मध्यानाने मिळविलेल्या पुण्याचेच ते फल आहे. हेच तत्वानुशासनामध्ये सांगितले आहे -

गुरुपदेशमासाद्य..... भुक्तये ॥१९७॥

श्लोकार्थ :- गुरुचा उपदेश प्राप्त करून आत्मध्यानी साधू करवी ध्यानात आलेला हा अनंतशक्तिवान् आत्मा हा आत्मध्यान करणाऱ्यास भुक्ति (भोग) आणि मुक्ती प्रदान करतो. ॥१९७॥

हा निश्चय धर्मध्यानी आत्मा अरहन्त-सिद्धरूपाने त्रिकाल शुद्धरूपाने ध्येय असल्या कारणाने चरमशरीरी जीवास मुक्ती प्रदान करतो, आणि त्याच ध्यानाने तो आत्मा अचरमशरीरी जीवास स्वर्ग, राजभोग प्रदान करतो. ॥१९७॥

हीच गोष्ट आचार्य हृष्टान्ताने स्पष्ट करतात.

जो वाहक आपले ओझे दोन कोस नेऊ शकतो तो ते ओझे वाहून अर्ध कोसात थकून बसेल काय? थकेल कां? अर्थात् थकणार ही नाही, बसणारही नाही. कारण अधिक शक्तिशाली पुरुषाला कमी समर्थ पुरुष वाहू थकेल असे ओझे वाहणे कठीण आहे का? अर्थात् वाहणे सहजासहजी शक्य आहे.

विशेषार्थ :- ज्या शुद्धोपयोगाने मुक्ती प्राप्त होते त्या ज्ञानीला शुद्धोपयोगातून बाहेर येतो तेव्हा शुभोपयोगाने जो पुण्यबंध होतो त्यामुळे तो स्वर्गामध्ये देवगतीचे सुख व मानवभवातील उत्कृष्ट पुण्य सहजासहजी प्राप्त करतो. ॥४॥

उत्थानिका टीका :- स्वर्गं गतानां किं फलमिति? अथैवमात्मभक्तेः स्वर्गगतिसाधनत्वेऽपि समर्थिते प्रतिपाद्यस्तत्फलजिज्ञासया गुरुं पृच्छति । स्पष्टं गुरुस्तरयति

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- स्वर्गामध्ये देव ज्ञालेल्यांना काय फल प्राप्त होते? असे स्वर्गसुख सहजच मिळते. असे समर्थन केल्यानंतरही शिष्य गुरुस जिज्ञासेने पुनः प्रश्न करतो. त्याचे समाधान आचार्य करतात -

हृषीकजमनान्तकं दीर्घकालोपलालितम् ।

नाके नाकौकसां सौख्यं नाके नाकौकसामिव ॥५॥

अन्यर्थ :- स्वर्गातील देवांना जे फल प्राप्त होते ते सुख (हृषीकजम् अनान्तकं दीर्घकालोपलालितम्) इंद्रियजनित, आतंकरहित (ज्यामध्ये कोणत्याही प्रकारे व्यत्यय येत नाही असे) दीर्घकालपर्यंत (एक सागर ते तेहतीस सागर) भोगण्यात येणारे असते. त्या सुखाशी अन्यगतीतील सुखाची तुलनाच होऊ शकत नाही. मग ते कसे आहे ? (नाके नाकौकसां सौख्यं नाके नाकौकसाम् इव) स्वर्गातील देवांचे सुख हे स्वर्गातील देवांच्या सुखासारखेच असते, त्याची तुलना अन्य गतीतील सुखाशी होऊ शकत नाही.

संस्कृत टीका :- वत्स ! अस्ति ! किं तत् ? सौख्यं शर्म । केषां ? नाकौकसां देवानां । न पुनः स्वर्गेऽपि जातानामेकेंद्रियाणां । वसतां ? नाके स्वर्गे न पुनः क्रीडादिवशाद्रमणीयपर्वतादौ । किमतीद्रियं ? हृषीकजं हृषीकेभ्यः समीहितानंतरमुपस्थितं निं, निं विषयमनुभवद्भ्यः स्पर्शनादी-न्त्रियेभ्यः जातं सर्वांगीणाल्हादसान्तकं प्रादुर्भूतं तथा राज्यादिसुखवत् सान्तकं भविष्यतीत्याशंकापनोदार्थमाह-अनान्तकं, न विद्यते आतंकः प्रतिपक्षादिकृत-चित्क्षोभो यत्र तं तथापि भोगभुमिसुखवदल्पकालभोग्यं भविष्यतीत्याशंकाया-माह-दीर्घकालोपलालितं-दीर्घकालं सागरोपमपरिष्ठिकालं यावदुपलालितमाज्ञा-विधेयदेवदेवीस्यविलासिनीभिः क्रियमाणोपचारत्वात् उत्कर्षं प्रापितं । तर्हि केषामिव तद् ? इत्याह-नाके नाकौकसामिव स्वर्गे देवानां यथा अनन्योपम-मित्यर्थः ॥५॥

टीकेचा अर्थ :- स्वर्गातील देवांचे सुख स्वर्गामधील देवांच्या सुखासारखेच आहे. परंतु स्वर्गामध्ये जे एकेन्द्रिय जीव आहेत त्यांचे सुख हे देवगतीतील देवांच्या सुखासारखे नाही; क्रीडादिकवश रमणीय पर्वतावर जाणाऱ्या देवांचेही नाही; ते सुख अतीन्द्रिय आत्मोत्थही नाही; तर ते सुख ऐंद्रियिक पराधीन सुख आहे. इच्छापूर्वक होणारे इंद्रियसुख-इंद्रियद्वारा आपआपल्या विषयांचा अनुभव घेत असतांना होणारे सुख सर्व शरीरामध्ये व्यापक असे आहे.

तसेच ते सुख राज्यसुखादिसारखे चित्क्षोभ करणारे असेल ? या प्रश्नाचे समाधान आचार्यदेव करतात. ते सुख शत्रु वगैरेद्वारा चित्क्षोभ उत्पन्न करीत नाही.

तसेच स्वर्गसुख हे भोगभूमीतील जीवांच्या सुखासारखे अल्पजीवीही नाही. तर ते सुख दीर्घकालपर्यंत टिकणारे आहे. अर्थात् ते सुख एक सागरापासून ३३ सागरपर्यंत दीर्घकाल टिकणारे आहे. आज्ञाकारी देवदेवी आणि स्वर्गातील अप्सराद्वारा सेवाद्वारा

उल्कृष्ट सुख आहे.

अशाप्रकारे स्वर्गमधील देवांचे सुख हे स्वर्गातील देवासारखेच आहे. संसारात देवांना प्राप्त होणारे सुख निरुपम (उपमारहित) आहे. तसे सुख संसारात अन्य कोठेही नाही. जरी त्यांची तुलना अतीन्द्रिय सुखाशी होऊ शकत नाही, तरीही संसारातील सुखामध्ये ते सुख उल्कृष्ट आहे. ॥५॥

उत्थानिका टीका :- यदि स्वर्गेऽपि सुखमुल्कृष्टं, किमपर्वग्रार्थनया ? इति अत्र शिष्यः प्रत्यवतिष्ठते, भगवन् ! यदि चेत् स्वर्गेऽपि न केवलमपवर्गे-सुखमस्ति कीदृशं ? उल्कृष्टं मत्यादि सुखातिशायि तर्हि, किं कार्यं ? कथा ? अपवर्गस्य मोक्षस्य प्रार्थनया-अपवर्गो मे भूयादित्यभिलाषेण ।

एवं च संसारसुख एव निर्बन्धं कुर्वन्तं प्रबोध्यं तत्सुखदुःखस्य भ्रांतत्वप्रकाशनाय आचार्यः प्रबोधयति -

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- जर स्वर्गातील सुख हे संसारिक सुखात उल्कृष्ट आहे तर मोक्षसुखाची प्राप्तीची प्रार्थना कां करावी ? असा प्रश्न शिष्य उत्पन्न करतो. “हे भगवन् ! केवल मोक्षामध्येच नाही तर स्वर्गमध्येही सुख असेल तर ते कसे आहे ? चक्रवर्ती आदि नरांना उल्कृष्ट सुख असेल तर ते कसे ? तर मोक्षसुखाचे प्रयोजन ते काय ? तर मला मोक्षसुख होवो अशी भावना कां करावी ?”

याप्रमाणे संसारसुखाचाच मात्र हठाग्रह राखणाऱ्या अशा शिष्यांना सांसारिक सुख दुःखाचे स्वरूप सुखदुःख ही केवळ भ्रान्तिमात्र आहे असे त्याचे समाधान आचार्यदेव पुढील श्लोकात करतात -

वासनामात्रमेवैतत्सुखं दुःखं च देहिनाम् ।

तथा हुद्देजयन्त्येते भोगा रोगा इवाऽपदि ॥६॥

अन्वयार्थ :- (देहिनां एतत् सुखं दुःखं च) देहधारी जीवांना हे सांसारिक सुख आणि दुःख (वासनामात्रम्) केवळ वासनामात्र असते. (तथाहि एते भोगाः) तसेच हे सुखदुःखरूप (आपदि रोगा इव) भोग संकटाचे काळी रोगप्रमाणे (उद्देजयन्ति) उद्देग-आकुलता-उत्पन्न करतात.

संस्कृत टीका :- एतत् प्रतीयमानं ऐन्द्रियकं सुखं दुःखं चास्ति । कीदृशं ? वासनामात्रमेव जीवस्योपकारकापकत्वाभावेन परमार्थतो देहादौ उपेक्षणीये तत्त्वानवबोधात् इदं ममेष्टमुपकारकत्वात् इदं चानिष्टमपकारक-त्वादिति विभ्रमाज्ञातः संस्कारो वासना, इष्टानिष्टार्थानुभवानंतरमुद्भूतः स्वसंवेद्य आभिमानिकः परिणामो वासनैव, न स्वाभाविकमात्म-

स्वरूपमित्यन्ययोगव्यवच्छेदार्थो मात्र इति, स्वयोगव्यवस्थापकश्चैव शब्दः। केषां एतदेवं भूतमस्ति ? इत्याहदेहिनां-देह एवात्मत्वेन गृह्यमाणो अस्ति येषां ते देहिनो बहिरात्मनस्तेषां एतदेव समर्थयितुमाह-तथाहीत्यादि । उक्तार्थस्य हृष्टान्तेन समर्थनार्थस्तथाहीति शब्दः । उद्देजयन्ति-उद्गेण कुर्वन्ति न सुखयन्ति । के ते ? एते सुखजनकत्वेन लोके प्रतीता भोगाः रमणीयरमणीप्रमुखाः इन्द्रियार्थाः । क इव ? रोगा इव ज्वरादिव्याधयो यथा । कस्यां सत्यामापदि दुर्निवारवैरिप्रभृतिसंपादितदौर्मनस्य-लक्षणायां विपदि । तथा चोक्तम् -

“मुचांगं ग्लपयस्यलं क्षिप कुतोऽप्यक्षाश्च विद्भात्यदो ।

दूरे धेहि न हृष्य एष किमभूरन्या न वेत्सि क्षणम् ॥

स्थेयं चेद्द्वि निरुद्धि गामिति तवोद्योगे द्विष स्त्री क्षिप
न्त्याश्लेषक्रमुकांगरागललितालापैविधित्सू रतिम् ॥”

अपि च -

‘स्म्यं हर्म्यं चंदनं चन्द्रपादाः, वेणुर्वीणा यौवनस्था युवत्यः ।

नैते स्म्या क्षुप्तिपासादितानां, सर्वारंभास्तंदुलप्रस्थमूला ॥’

तथा -

आतपे धृतिमतासह वध्वा, यामिनीविरहिणा विहगेन ।

सेहिरे न किरणाहिमरश्मेदुखिते मनसि सर्वमसह्यम् ॥

इत्यादि, अतो ज्ञायते ऐन्त्रियकं सुखं वासनामात्रमेव, नाऽस्त्वनः स्वाभाविकाऽना-कुलत्वस्वभावं । कथमन्यथा लोके सुखजनकत्वेन प्रतीतानां अपि भावानां दुःखहेतुत्वं । एव दुःखमपि ॥६॥

टीकेचा अर्थ :- प्रतीतीमध्ये येणारे हे ऐन्त्रियिक सुखदुःख आहे ते केवळ वासनामात्र आहे. देहादिक पर पदार्थ हे जीवास तत्वतः उपकारक किंवा अपकारक नसतात. परमार्थाने निश्चयाने पाहिले तर देहादिक पदार्थाचे विषय हे उपेक्षणीय असतात. तत्वज्ञानाचा अभाव असल्यामुळे ‘हे मला उपकारक असल्याने इष्ट आहेत, तसेच अनुपकारक असल्याने अनिष्ट आहेत’ याप्रकारे जो विभ्रम होतो त्यामुळे होणारे संस्कार हीच वासना आहे. इष्टानिष्ट पदार्थाच्या अनुभवाशी अनंतर उत्पन्न होणारा स्वसंवेद्य अभिमानयुक्त परिणाम म्हणजे वासनाच आहे. तो आत्म्याचा स्वभाव नाही. याप्रकारे अन्य पदार्थाचा योगाचा अभाव दाखविण्यासाठी ‘मात्र’ अव्यय पद आले आहे आणि ‘स्व’चा योग दाखविण्यासाठी ‘एवं’ अव्यय पद आहे. ‘असे हे सुखदुःख कोणास होते ?’ असे शिष्य विचारतो. देहधारी संसारी जीवांना होतो. अर्थात् संसारी जीवांना देहास आत्मा मानण्याचा भ्रम असतो. त्या

बहिरात्मा जीवांना तशाप्रकारचा अभिनिवेश असतो. याच्या समर्थनार्थ आचार्य सांगतात -
उपरोक्त भावाचे समर्थनार्थ 'तथाहि' हे पद आहे. हा अभिनिवेश जीवास
उद्देलित व्याकूल करतो. तो जीवास तर काही सुखदुःख देत नाही. 'तो सुख देतो'
अशी लोकामध्ये जी श्रद्धा तीच प्रतीती आहे. भोग अर्थात सुंदर युवती आदि पदार्थ
सुखदुःख देतात ही मान्यताच, ज्याप्रमाणे रोग आपत्ती आली असतांना उद्देग उत्पन्न
करतात. चित्तामध्ये क्षोभ उत्पन्न करतात. तसेच हे विषयभोग आहेत. असे सांगितले
आहे की,

मुर्चांगं ग्लपयस्यलं.....वेत्सि क्षणम् ॥
स्थेयं चेद्धि.....रतिम् ॥

(या श्लोकामध्ये एक पतिपली युगलाच्या वार्तालिपाद्वारा हे दर्शविले आहे की,
जे विषय पूर्वी सुखकर भासत होते. मन दुःखी झाल्यामुळे ते आता दुःखकर
भासतात. चित्तामन्न पती आपल्या पलीस सांगू लागला -

श्लोकार्थ :- 'माझ्याशी मिठी सोड तर ! तू मला संताप का देतेस ! दूर हो
कशी ! मला सुखकर वाटत नाही. तुझ्या या लीलेने माझ्या हृदयात वेदना होतात. दूर
हो !'" तेव्हा पली म्हणते "काय अन्य रमणीसह प्रीती उत्पन्न झाली का ?" पती
म्हणतो "तू काही काळवेळ पाहत नाही कां ?" जर धीर असेल तर प्रयत्नपूर्वक
इंद्रियांना आवर ! (असे म्हणून तो पलीला दूर करतो.) तसेच -

स्म्य.....सर्वारभास्तंदुलप्रस्थमूला ॥

श्लोकार्थ :- सुंदर महाल, चंदन, चांदणे (चंद्रकिरणे, प्रकाश) वेणु, वीणा,
तारुण्याने मुसमुसलेल्या युवती इत्यादि रमणीय भोग, भूकतहानेने पीडीत व्यक्तीला
रमणीय वाटत नाहीत. कारण आरंभ कार्यामध्ये तांदुलप्रस्थ ही गोष्ट मूळ गोष्ट
आहे. (अर्थात् घरामध्ये तांदूल वगैरे धान्य असेल तर हे सर्व सुंदर भासतात, अन्यथा
भासत नाहीत.) तसेच

आतपे..... सर्वमसह्यम ॥

श्लोकार्थ :- एक पक्षी आपल्या प्रियेसह उन्हामध्ये असूनही सुख मानतो;
परंतु रात्री तो आपल्या प्रियेपासून दूर झाला की त्यास चंद्राची किरणे देखील
संतापकारक भासू लागलीत. कारण अंतरंगात विरहव्यथा असतांना सर्व काही असह्य
होते, ठीक वाटत नाही.

यावरून असे दिसून येते की, इंद्रियजनित इत्यादि सुख हे वासनामात्रच आहे.
तो आत्माचा सहज स्वभाव नाही. असे नसेल तर जे विषय सुखद भासतात ते सर्व
पदार्थ दुःखास कारण कसे झालेत ? असेच दुःखाबाबत ही जाणावे.

विशेषार्थ :- इंद्रियजन्य सुख हे केवळ वासनामात्र आहेत. ते आत्मोत्थ खरे सुख नाही. वस्तुतः हे आत्मोत्थ ज्ञानाशी अविनाभावी आत्मोत्थसुख हाच खरा शाश्वत आनंद आहे. म्हणून इंद्रियसुखाला सुख मानणे ही कल्पना मात्र आहे. हे मुळात टीकाकारांनी स्पष्ट केलेच आहे. सांसारिक सुख हे वास्तविक खरे सुख नसून तेथेही आकुलता आहेच. त्यामुळे ते वस्तुतः दुःखच आहे. ॥६॥

उत्थानिका टीका :- एते सुखदुःखे खलु वासनामात्रे कथं न लक्ष्येते इति-अत्राह पुनः शिष्यः खल्विति वाक्यालंकारे निश्चये वा । कथं ? केन प्रकारेण न लक्ष्येते न संवेद्येते लोकैरिति शेषः । शेषं स्पष्टम् ।

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- ‘ही सुखे व दुःखे वासनामात्र आहेत. ही बाब कशी लक्षात येत नाही ?’ असा शिष्याने प्रश्न केला. येथे खलु हे पद निश्चयनयवाचक आहे. येथे आचार्य समजवितात -

मोहेन संवृतं ज्ञानं स्वभावं लभते न हि ।

मत्तः पुमान्यदार्थानां यथा मदनकोद्रवैः ॥७॥

अन्वयार्थ :- (यथा मदनकोद्रवैः मत्तः पुमान्) ज्याप्रमाणे नशा उत्पन्न करणाऱ्या कोदवाने (कोदोभक्षणाचे निमित्त असतांना) नशा चढलेला पुरुष (हि स्वभावं न लभते) स्व आणि पर पदार्थाच्या स्वभावास जाणत नाही; (तथा मोहेन संवृतं ज्ञानं) त्याप्रमाणे मोहाने ग्रस्त ज्ञान वस्तूच्या यथार्थ स्वरूपास जाणत नाही.

संस्कृत टीका :- न हि-नैव लभते-परिछिन्नति धातूनामनेकार्थ-त्वालभेजानेऽपि वृत्तिस्थावलोको वक्ति मयाऽस्य चित्तं लब्धमिति । किं तत् कर्तुं ? ज्ञानं धर्मधर्मिणोः कथंचित्तादात्म्यादर्थग्रहणव्यापारपरिणत आत्मा । कं ? स्वभावं, स्वोऽसाधारणो-अन्योऽन्यव्यतिकरे सत्यपि व्यक्त्यंतरेभ्यो विवक्षितार्थस्य व्यावृत्तिप्रत्ययहेतुभविष्यते धर्मः स्वभावस्तं । केषां ? पदार्थानां । सुखदुःखशरीरादीनां । किंविशिष्टं सत् ज्ञानं ? संवृतं प्रच्छादितं वस्तुयाथात्म्यग्रकाशने अभिभूतसामर्थ्यं । केन ? मोहेन मोहनीयकर्मणो विपाकेन ।

तथाचोक्तम् (लघीयस्त्रये) -

मलविद्धमणेच्यक्तिर्थाऽनेकप्रकारतः ।

कर्मबद्धात्मकविज्ञाप्तिस्थानैकप्रकारतः ॥

नन्वमूर्तस्यात्मनः कथं मूर्तेन कर्मणाभिभवो युक्तः ? इत्यत्राह-मत्त इत्यादि । यथा नैव लभते । कोऽसौ ? पुमान् व्यवहारी पुरुषः । कं ?

**स्वभावं केषां ? पदार्थानां घटपटादीनां । किं विशिष्टः सन् ? मतः
जनितमदः । कैः ? मनदकोद्रवैः ॥७॥**

टीकेचा अर्थ :- या श्लोकामध्ये लभ् या धातूचा अर्थ जाणणे असा आहे. धातूचे अनेक अर्थ असतात. जसे लोक म्हणतात (**मया अस्यं चितं लब्धं**) ‘मी त्याचे हार्द चित जाणले आहे.’ धर्म (**स्वभाव**) आणि धर्मी स्वभावरूप वस्तु यामध्ये प्रदेशद्वारा या अपेक्षेने तादात्य आहे, तरी स्वरूप, लक्षण प्रयोजनद्वारा कथंचित् भेद आहे. याहप्टीने जरी स्वभाव आणि स्वभाववान वस्तु म्हणजे जीवाचा ज्ञानस्वभाव आणि चेतनद्रव्य यामध्ये तन्मयता असल्यामुळे पदार्थास जाणणस्वरूपाने परिणत आत्मा हा आपल्या असाधारण ज्ञानस्वभावाचे भान नसल्याकारणाने शरीर, इंद्रिये, सुख दुःखादि पदार्थाच्या स्वभावास जाणत नाही, कारण मोहामुळे जीवाच्या पदार्थाचा यथार्थ निर्णय करण्याचे सामर्थ्याचा पराभव झालेला आहे - त्या मोहाच्या उत्पत्तीमध्ये मोहनीय कर्माचे निमित्त आहे.

हेच लघीयशास्त्रामध्ये सांगितले आहे -

मलविद्ध.....प्रकारतः ॥

श्लोकार्थ :- ज्याप्रमाणे मलविद्ध मण्याचा प्रकाश अनेक प्रकारचा असतो. एकसारखा असत नाही, त्याप्रमाणे कर्मानी बद्ध आत्माचे ज्ञान एकसारखे यथार्थ असत नाही, तर ते अनेकप्रकारे खंडखंडरूप दिसून येते.

येथे प्रश्न असा असू शकतो की मूर्त जड कर्मद्वारा आत्माच्या ज्ञानस्वभावाचा पराभव कसा होऊ शकतो? या प्रश्नाचे आचार्य समाधान करतात -

ज्याप्रमाणे सामान्य लोक जेव्हा त्यांना कौदवांची नशा चढलेली असते तेव्हा तो पदार्थाच्या स्वभावाचा यथार्थ निर्णय करू शकत नाही, तो स्वभावाशी विसृष्ट, अयथार्थ जाणणे, विपरीत, संशयास्पद जाणणे योग्य निर्णय करत नाही. ही व्यवस्था आचार्य पुढील श्लोकात सांगणार आहेत की, त्यास पदार्थाचा यथार्थ स्वरूपाचा निर्णय झाला नाही; विपरीत निर्णय या दोषामुळे असतो. अथवा संशय अथवा अनिर्णयात्मक भूमिका असते.

विशेषार्थ :- दर्शन मोहनीय कर्माचा उदय असतांना हा प्राणी परामध्ये आत्मत्वबुद्धी करतो आणि आत्मस्वरूपाचा निर्णय न झाल्यामुळे विकारी-रागी-द्वेषी होतो. ज्ञानस्वभावी असूनही अयथार्थ निर्णय करतो. हाच आशय ८ व्या श्लोकांत स्पष्ट करतात. ॥७॥

उत्थानिका टीका :- ‘स्वभावमनासादयन् विसद्वशान्ववगच्छतीति’ -

पुनराचार्य एव प्राह विराधकः इत्यादि । यावत् स्वभावं शरीरादीनां स्वरूपं
अनासादयन् अलभमानः पुरुषः विसद्वशानि अन्यथाभूतानि अवगच्छति
प्रतिपद्यते इत्यर्थः ।

अमुमेवार्थं स्फुटयति :-

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- आचार्य सांगतात त्यास स्वभावाची प्राप्ती झालेली
नाही, तो त्या घटपटादिकांना विपरीत जाणतो; विराधक इत्यादि-जो पावेतो स्वभाव
आणि शरीरादिकांचे स्वरूप जाणत नाही असा पुरुष विसद्वश, अन्यथारूप निर्णय
करतो; हे पुढील ८ व्या श्लोकात सांगतात -

वपुर्गृहं धनं दाराः पुत्रा मित्राणि शत्रवः ।

सर्वथान्यस्वभावानि मूढः स्वानि प्रपद्यते ॥८॥

अन्यर्थ :- (मूढः) अज्ञानी प्राणी (वपुः गृहं धनं दाराः पुत्राः मित्राणि
शत्रवः) शरीर, घर, धन, पली, पुत्र, संतानी, उपकारक मित्र, अनुपकारक शत्रु हे
सर्व (सर्वथा अन्यस्वभावानि) सर्व प्रकारे अन्यस्वरूप असतानाही (मूढः स्वानि
प्रपद्यते) त्यांना आपले मानतो.

संस्कृत टीका :- प्रपद्यते । कोऽसौ ? मूढः स्वपरविवेकज्ञानहीनः
पुमान् । कानि, वपुर्गृहादीनि वस्तूनि । किंविशिष्टानि ? स्वानि, स्वश्रात्मा
स्वानि चात्मीयानि स्वानि एकशेषाश्रयणादेकस्य स्वशब्दस्य लोपः । अयमर्थः
हृष्टमभोहाविष्टो देहादिक-मात्मानं प्रपद्यते, आत्मत्वेनाभ्युपगच्छति ।
हृष्टरमोहाविष्टश्च आत्मीयत्वेन । किंविशिष्टानि सर्ति स्वानि प्रपद्यते इत्याह-
सर्वथान्यस्वभावानि सर्वेण द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव-लक्षणेन प्रकारेण
स्वस्वभावादन्यो भिन्नः स्वभावो येषां तानि । किं किं इत्याह-वपुः शरीरं
तावदचेतनत्वादिस्वभावं प्रसिद्धमस्ति । एवं गृहं धनं दाराः भार्याः पुत्राः
आत्मजाः मित्राणि सुहृदः शत्रवः अमित्राः ॥८॥

टीकेचा अर्थ :- स्वपरभेदविज्ञानाने रहित अज्ञानी प्राणी संयोगरूप देहादि
परपदार्थ यांना हृष्टम मोहाने ग्रस्त झाल्यामुळे आत्मरूपाने स्वीकारतो आणि हृष्टर
मोहाने ग्रस्त होतो. तेव्वा प्रत्यक्ष भिन्न असे घर, धन, दारा, पुत्र, शत्रु, मित्रादिकांना
ते आत्मापासून द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावांनी अत्यंत भिन्न असतानाही ते माझे आहेत असे
मानतो.

विशेषार्थ :- ज्यास स्वपरभेदविज्ञान नाही त्यास क्षायोपशमिकज्ञान असून तो
मिथ्याज्ञानी-अज्ञानी आहे. येथे संयोगरूप देह, इंद्रिये, अवयव यांना आपले मानतो.
त्याचा मोहान्धःकार घनदाट (हृष्टम) आहे; जो घर, धन, पली, पुत्र, शत्रु, मित्रांना

आत्मीय मानतो. मोहान्धःकार दृढतम् नसून दृढ तर आहे, असा खुलासा पं. आशाधरजी टीकाकार यांनी जो केला आहे, तो विशेष लक्षणीय आहे. हा हितवर्ग परिवार, नातलग वगैरेच्या संवंधी दृष्टांत आहे.

आता पुढील श्लोकात अनिष्ट अप्रिय वार्षीना अनुलक्ष्ण दृष्टांत देतात.

उत्थानिका टीका :- अत्र हितवर्गमुद्दिश्य दृष्टान्तः । अत्र एतेषु वपुरादिषु मध्ये हितवर्ग हितानामुपकारकाणां दारादीनां वर्गो गणस्तं उद्दिश्य विषयीकृष्य दृष्टान्तः उदाहरणं प्रदर्शयते, अस्माभिरिति शेषः । तद्यथा :-

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- यापुढील श्लोकामध्ये हितवर्ग-नातलग-समूह-याबाबत दृष्टान्त देतात. या ९ व्या श्लोकात शरीरादिक पराबाबत जो दृष्टान्त दिला आहे, त्यापैकी जे उपकारक हितकारक नातलग, पली वगैरे आहेत, त्यांना उद्देशून दृष्टान्त पुढील ९ व्या श्लोकात सोदाहरण खुलासा करतात -

दिग्देशेभ्यः खगा ऐत्य संवसन्ति नगे नगे ।

स्व-स्वकार्यवशाद्यान्ति देशे दिक्षु प्रगे प्रगे ॥९॥

अन्वयार्थ :- (खगा दिग्देशेभ्यः ऐत्य) आकाशी उडणारे पक्षी नाना दिशा आणि विविध स्थानावरून येऊन (नगे नगे संवसन्ति) वृक्षावृक्षावर एकत्र राहतात आणि परत (स्वस्वकार्यवशात् देशे दिक्षु प्रगे प्रगे यान्ति) ती पाखरे आपआपल्या प्रातःकाली अन्यथानी व वेगवेगळ्या दिशेला उडून जातात.

संस्कृत टीका :- संवसन्ति मिलित्वा रात्रिं यावन्निवासं कुर्वन्ति । के ते ? खगाः पक्षिणः । ? नगे नगे वृक्षे वृक्षे । किं कृत्वा ? एत्य आगत्य । केभ्यो ? दिग्देशेभ्यः-दिशाः पूर्वादयो दिशं । देशस्तस्यैकदेशः । अंगवंगादयस्तेभ्योऽवधिकृतेभ्यः तथा यान्ति गच्छन्ति । के ते ? खगाः । कासु ? दिक्षु दिग्देशेषु इति प्रात्तेर्विषययनिर्देशो गमननियमनिवृत्यर्थस्तेन यो यस्या दिशि गच्छति यश्च यस्मादेशादायातः स तस्मिन्नेवदेशे गच्छतीति नास्ति नियमः । किं तर्हि यत्र, अपि यथेच्छं गच्छन्ति इत्यर्थः । कस्मात् स्वस्वकार्यवशात् निजनिजकरणीयपारतंत्र्यात् । कदा कदा ? प्रगे प्रगे प्रातः प्रातः । एवं संसारिणो जीवा अपि नरकादिगतिस्थानेभ्य आगत्य कुले स्वायुःकालं यावत् संभूय तिष्ठन्ति तथा निजनिजकरणीयपारतंत्र्यात् देवगत्यादिस्थानेष्वनियमेन स्वायुःकालान्ते गच्छतीति प्रतीहि । कथं भद्र ! तव दारादिषु हितबुद्ध्या गृहीतेषु सर्वथान्यस्वभावेषु आत्मीयताभावः ? यदि खलु एते त्वदात्मका स्युः तदा त्वयि तदवस्थयैव कथमवस्थान्तरं

गच्छेयुः । यदि चैते तावकाः स्युस्तर्हि कथं ? तवप्रयोगमंतरेणैव यत्र, पपि प्रयान्तीति मोहग्रहवेशमपसार्य यथावत्पश्येऽपि दार्षन्ते दर्शनीयं ॥१॥

टीकेचा अर्थ :- पक्षी नाना दिशा आणि नाना स्थानावरून येतात व वेगळ्या वेगळ्या झाडावर मिळून निवास करतात. तसेच ते प्रातःकाल झाला की तेथून आपल्या प्रयोजनानुसार वेगळ्या वेगळ्या स्थानाला आणि वेगळ्या वेगळ्या दिशेला भरू उडून जातात.

येथे जसे व जिकडून ज्या दिशेने आलेत व ज्या स्थानाहून आले तिकडेच जातील असा काही नियम नाही; ते आपल्या आपल्या प्रयोजनानुसार जातात, प्रयोजनवश स्वेच्छानुसार जातात.

याप्रमाणे संसारातील प्राणी सुद्धा नरकादि गतीस्थानावरून येतात; आयुष्य आहे तोपर्यंत त्या भवात, योनीत राहतात आणि आपआपल्या आयुकर्म व गतिनाम कर्मच्या उदयानुसार देवगती आदि चारही गतीमध्ये पूर्व आयुकर्माची स्थिती संपल्यानंतर, बांधलेल्या आयुकर्मानुसार नवीन भव धारण करतात.

म्हणून हे भद्र जीवा ! तू या नातेगोत्याच्या लौकिक व्यवहारानुसार ते माझेच आहेत असे समजून तेथे ममत्व व आत्मीय भाव करणे हे कसे योग्य आहे ? जर ते वस्तुतः तुला आत्मस्वरूप मानतात. तू तर आपल्या स्थानी व काळी आहेस. तर नातेसंबंध व शत्रुमित्रत्वादि कल्पना या वास्तविक कशा असू शकतात ? म्हणून मोहमाया सोडून जसे आहे तसे मान तरी खरे ! या दृष्टान्तावर हाच निर्णय करणे योग्य आहे.

उत्थानिका टीका :- ‘अहितवर्गेऽपि हृष्टान्तः प्रदर्शयते’ अस्माभिरिति योज्यम्-

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- शत्रुवर्ग यासंबंधी हृष्टान्त देऊन स्पष्ट करतात -

विराधकः कथं हन्ते जनाय परिकृप्यति ।

त्र्यंगुलं पातयन् पद्म्यां स्वयं दण्डेन पात्यते ॥१०॥

अन्वयार्थ :- (विराधकः हन्ते जनाय कथं परिकृप्यति) ज्याने पूर्वभयामध्ये वा अगोदर अन्य जीवास हैरण करून दुःख दिले असा पुरुष स्वयं विराधक असतांना वर्तमानभवामध्ये आणास मारणाच्या मनुष्यावावत त्यावर क्रोध कसा करतो ? (त्र्यंगुलं पद्म्यां पातयन्) त्र्यंगुलाने आपल्या विरोधकास खाली पाडणारा पुरुष स्वयं त्या त्र्यंगुलाच्या काठीद्वारा स्वतःच खाली पडतो.

संस्कृत टीका :- कथमित्यरुचौ, न श्रद्धत्ते । कथं परिकृप्यति समंतात्

क्रुद्धति। कोऽसौ ? विराधकः अपकारकर्ता जनः । कस्मै ? हंत्रे जनाय प्रत्यपकारकाय लोकाय।

सुखं वा यदि वा दुःखं येन या कृतं भुवि ।

अवाज्ञोति स तत्स्मादेषः मार्गः सुनिश्चितः ॥

इत्याभिधानात् । अन्यायमेतदिति भावः । अत्र हष्टांतमाचष्टे त्र्यंगुल इत्यादिः-पात्यते भूमौ क्षिप्यते । कोऽसौ ? सः कश्चिदसमीक्ष्यकारी जनः । केन ? दंडेन हस्तधार्यकाष्ठेन । कथं पात्यते ? स्वयं-प्रेरणमंतरेणैव पात्यते । किं कुर्वन् ? पात्यन् भूमिं प्रति नामयन् । किं तत् ? त्र्यंगुलं अंगुलित्रयाकारं काराद्याकर्षणावयवं । काभ्यां पादाभ्यां, ततोऽहिते प्रीतिरहिते चाऽप्रीतिः स्वहितैषिणा प्रेक्षावता न करणीया ॥१०॥

टीकार्थ :- कथं हे अव्ययपद अरुचि प्रदर्शक असून 'माझ्या शब्देला हे पटत नाही.' या अर्थी आहे. तू त्या विराधकावर कोप का करतोस ? तो कोण आहे ? पूर्वीकाळी अपकार करणारा अमित्र ! समोर अपकार करणाऱ्या पुरुषावर क्रोध करणे हा अन्याय आहे, अयोग्य आहे. या रीतीप्रमाणे ज्याने अपकार केला अशाने जर त्याने उड्हे फेडले तर त्यावर क्रोध करणे कितपत योग्य आहे ? याबाबत हष्टान्त देतात -

ज्यास खाली भूमीवर पटकेण्यात येते तो कोण ? तो कोणताही विचार न करणारा अविचारी मनुष्य आहे. त्यास त्र्यंगुल काठीने जो खाली पाडण्यात येतो तो प्रथम तर स्वयंमेव त्या हातातील त्र्यंगुल काठीने स्वयं भूमीवर पाडला जातो. येथे त्र्यंगुल काठी म्हणजे काढीकचरा गोळा करणारे एक लाकडी अवजार. तो दोन्ही पायांनी प्रथम भूमीवर पडतो. म्हणून अहित करण्याच्या शत्रुवर क्रोध करणे हे आत्महिताची चाढ असणाऱ्या बुद्धिमान समजुतदार पुरुषाने द्वेष करणे, अपराधाची फेड अपकाराने करणे हे शहाणपणाचे (उचित) नव्हे.

"सुखं वा दुखं वा.....सुनिश्चितः ॥"

श्लोकार्थ :- संसारामध्ये ही सुनिश्चित रीत आहे की जो ज्याला सुख वा दुःख देतो तो त्याच्याकडून सुख वा दुःख प्राप्त करतो.

विशेषार्थ :- अशी एक भारतीय दर्शनामध्ये मान्यता आहे की, ज्या व्यक्ती बाबत पूर्वी आपण काही गुन्हा केला असेल, तर ती व्यक्ती त्याचा बदला पुढे अथवा आगामी भवांत कधीतरी घेतोच.

जी व्यक्ती आज कुणाशी शत्रुत्व अथवा अपकार करतो त्याचा बदला घेणे उचित नाही. कारण त्या व्यक्तीशी पूर्वी असेच शत्रुत्व वा द्वेष वा काही वाईट केले

आहे; म्हणून ती व्यक्ती आज त्याचा बदला घेत आहे. पण प्रथम आगळिक केली म्हणून आपणच विराधक होतो. स्वयं विराधकाने त्या अन्य व्यक्तीचा बदला घेणे योग्य नाही, अपकाराने त्या द्वेषाने अपकाराची फेड होत नाही, ती परतफेड क्षमा आणि उपकाराने होऊ शकते.

हीच गोष्ट पार्श्वनाथ चरित्रावरून स्पष्ट होते. कमठ आणि पार्श्वनाथ यांचा संघर्ष दहा भवापासून चालू होता. त्यांच्यावर कमठाने उपसर्ग केला तरी पार्श्वनाथाची क्षमा व आत्मसाधनेच्या द्वाराच कमठाचे वैर संपले.

कषायाने कषाय वाढतात. द्वेषाने द्वेष वाढतो. अशाने वैर संपत नाहीच; प्रत्युत ते वाढतेच. आणि द्वेषाने व कषायाने आपले अतिशय अनहित केलेले आहे. क्रोधाने या जीवाचे फार अनहित केले आहे, म्हणून प्रथमतः क्रोधनाशाचा पुरुषार्थ करणे हेच आपले कर्तव्य ठरते. हेच क्षत्रचुडामणिमध्ये आ. वादीभसिंहसूरि सांगतात -

‘अयकुवृति कोपश्चेत कि न कोपाय कुप्यसि ।’

जर अपकार करणाऱ्यावर क्रोध करावयाचा आहे तर ज्याने आपल्या जीवनावर फार मोठा अपकार केलेला आहे अशा क्रोधावर क्रोध करावा. हा क्रोधावर वा कषायावर विजय प्राप्त करण्याचा एकमेव मार्ग आहे. ॥१०॥

उत्थानिका टीका :- हिताहितयोः रागद्वेषौ कुर्वन्-अत्र विनेयः पृच्छति-हिताहितयो राग-द्वेषौ कुर्वन किं कुरुते ? दारादिषु रागं शत्रुषु च द्वेषं कुर्वाणः पुरुषः । किं कुरुते आत्मने, हितं कार्यं करोति येन तावत् कार्यतयोपदिश्यते इत्यर्थः । अत्राऽऽचार्यः समाधते :-

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- येथे शिष्य विचारतो की, हित आणि अहित करणाऱ्या व्यक्तीसंबंधी राग आणि द्वेष करणारा काय करतो ? पलीपुत्रादिकामध्ये राग आणि शत्रु वगैरे अप्रिय वस्तुमध्ये द्वेष करणारा पुरुष हा आपले काय अहित करतो ? की ज्यामुळे आपण त्यास करण्यायोग्य नाहीत असा उपदेश दिला जातो.

या श्लोकात आचार्य उत्तर देतात -

राग-द्वेष-द्वयी-दीर्घनेत्राकर्षणकर्मणा ।

अज्ञानात्सुचिरं जीवः संसाराब्धौ भ्रमत्यसौ ॥११॥

अन्वयार्थ :- (असौ जीवः अज्ञानात्) हा प्राणी अज्ञानामुळे इष्टानिष्ट वस्तुमध्ये राग द्वेष करतो. (रागद्वेषद्वयीदीर्घनेत्राकर्षणकर्मणा) राग आणि द्वेष या लंब्या दोरीच्या दोन्ही टोकाने ओढल्या जाणाऱ्या मंथन दोराच्या खीचाताणीमुळे (संसाराब्धौ सुचिरं भ्रमति) तो संसार सागरामध्ये दीर्घकालपर्यंत भ्रमण करतो.

संस्कृत टीका :- भ्रमति संसरति । कोऽसौ जीवश्चैतनः । १ - ?
 संसाराव्यौ-संसारः द्रव्यादिपरिवर्तनरूपो भवोऽव्यिः समुद्र इव दुःखहेतुत्वात्
 दुस्तरत्वाग्तस्मिन् । कस्मात् ? अज्ञानात् देहादिष्वात्मविभ्रमात् । कियत्कालं ?
 सुचिरं अतिदीर्घकालं । केन ? रागद्वेषद्वयी दीर्घनेत्राकर्षणकर्मणा-रागः इष्टे
 वस्तुनि प्रीतिः द्वेषश्चानिष्टे-प्रीतिस्तयोर्द्वयी-रागद्वेषयोः शक्तिव्यक्तिरूपतया
 युगपत् प्रवृत्तिज्ञापनार्थं द्वयी ग्रहणं, शेषदोषाणां च तद्द्वयप्रतिबद्धत्वबोधनार्थं ।
 तथा चोक्तम् (ज्ञानार्णवे)-

यत्र रागः पदं धर्ते द्वेषस्तत्रेति निश्चयः ।
 उभावेतौ समालंब्य विक्रमत्याधिकं मनः ॥२३-२५॥

अपि च -

आत्मनि सति परसंज्ञा, स्वपरविभागात्परिग्रहद्वेषौ ।

अनयोः संप्रतिबद्धाः सर्वे दोषाश्च जायन्ते ॥

सा दीर्घनेत्रं आयतमंथाकर्षणापाश इव भ्रमणहेतुत्वात्स्याकर्षणकर्मजीवस्य
 रागादिरूपतया परिणमनं नेत्रस्याकर्षणत्वाभिमुख्याऽनयनं तेन । अत्रोपमान-
 भूतो मंथदंड आक्षेप्यस्तेन यथा नेत्राकर्षणव्यापारे मंथाचलः समुद्रे सुचिरं
 भ्रांतो लोके प्रसिद्धतथा स्वपरविवेकानवबोधात् यदुद्भूतेन रागादिपरिणामेन
 कारणकार्योपचारात्तज्जनितकर्मबन्धेन संसारस्थो जीवो अनादिकालं संसारे
 भ्रांतो भ्रमति भ्रमिष्यति इति । भ्रमतीति इति “अत्र तिष्ठन्ते पर्वता”
 इत्यादिवत् नित्यप्रवृत्ते लटो विधानात् ॥११॥

उक्तं च - (पञ्चत्विषयाहुडे) -

जो खलु संसारस्थो जीवो ततो दु होदि परिणामो ।

परिणामादो कम्मं कम्मादो हवदि गदि-सु-गदि ॥१२८॥

गदिमधिगदस्य देहो देहादो इंदियाणि जायन्ते ।

तेहिं दु विसयग्नहणं ततो रागो व दोसो वा ॥१२९॥

जायदि जीवस्सेवं भावो संसारचक्कवालम्मि ।

इदि जिणवरेहिं भणियं अणाइणिहणो सणिहणो वा ॥१३०॥

टीकेचा अर्थ :- हा मिथ्यात्मी चेतन प्राणी या संसारसागरामध्ये-द्रव्यपरिवर्तन,
 क्षेत्रपरिवर्तन, कालपरिवर्तन, भवपरिवर्तन व भावपरिवर्तन-याप्रमाणे पाच संसारपरिवर्तन
 करीत आहे. देहादिक व रागदिकामध्ये आत्मबुद्धीरूप अज्ञानामुळे दीर्घकालपर्यंत
 भ्रमण करतो. रागद्वेषरूप एक लंब्या दोरीचा दोन्ही टोकांनी ओढाताणरूप क्रिया
 केल्यामुळे राग म्हणजे इष्ट वस्तुमध्ये प्रीति आणि द्वेष म्हणजे अनिष्ट वस्तुमध्ये

अप्रीति (द्वेष) अशी ही एकाच लांब दोरीची दोन टोके आहेत, त्यापैकी एक व्यक्तरूप तर दुसरे तेव्हा अव्यक्त रूप एकाच वेळी असते. हे सुचविण्यासाठी 'द्वयी' हे पद आहे. यामध्ये इतर विकार समाविष्ट होतात; तो अज्ञानरूप परिणमतो व संसार-सागरामध्ये भ्रमण करतो. हेच ज्ञानार्णवामध्ये सांगितले आहे -

यत्र रागः पदं धत्ते.....विक्रमत्याधिकं मनः ॥२३-२५॥

तसेच -

आत्मनि.....दोषाश्च जायन्ते ॥

श्लोकार्थ :- जेथे राग उत्पन्न होतो तेव्हा द्वेष हा तेथे अव्यक्तरूपाने असतोच हे निश्चित आहे. या दोहोचा अवलंब घेऊन मन अधिकच विकारी होते. (चंचल होऊन क्षुब्ध होते.)

श्लोकार्थ :- तसेच ज्या पदार्थामध्ये आपलेपणाची भावना होते तेव्हा तो भाव पराकडे झुकलेला असल्यामुळे तदनुसार त्या परिणामास संज्ञा प्राप्त होते. (जसे क्रोधकर्माचा उदय असतो तेव्हा त्या जीवाच्या परिणामासही क्रोध म्हणतात. वस्तुतः तो चैतनस्वभाव नसून चैतन्यविकार आहे.) आणि तेथे त्यामुळे स्वपरभेदाचा अभाव होतो. अर्थात् रागद्वेष होतात. शेष सर्वच विकार मोहरागद्वेषामध्ये सामावलेले असतात. (या श्लोकामध्ये मंथराचल पर्वतपाशरूप दीर्घ रसीने समुद्राचे मंथन केल्यामुळे तो पर्वत दीर्घकाळ फिरत राहिला ह्या कथेचा संदर्भ आहे.)

अन्य संप्रदायामध्ये अशी लोककथा प्रसिद्ध आहे की, मंदराचलाला विशाल नेत्र करण्याची इच्छा झाली तेव्हा मंदराचलाला दोर करून समुद्राचे मंथन केले, त्यावेळी मंदराचलाला दीर्घकालपर्यंत गरगर फिरत रहावे लागले.

ज्याप्रमाणे मंदराचल पर्वत दीर्घकालपर्यंत फिरत राहिला याचे कारण त्यास ओढण्यात पाशरूप दोराचे खेचाताणक्रिया आहे, तसेच संसारसागरामध्ये परिभ्रमणाचे कारण मोहरागद्वेषरूप परिणती क्रिया हे आहे. येथे रागद्वेष हे उपमेय व मंथन दोर हे उपमान आहे. जीव उपमेय आणि मंथनदंड उपमान आहे. संसार परिभ्रमण उपमेय आणि मंथन दंडाचे फिरत राहणे उपमान आहे. मंदराचल दोरामुळे फिरत राहिला. त्याप्रमाणे रागद्वेष-मोहपाशाने प्रेरित जीव संसारात परिभ्रमण करीत राहतो. भेदविज्ञानाच्या अभावी रागादि-विकारांना आत्मा मानल्यामुळे रागादिकांमध्ये ते नवीन नवीन कर्मबंधाचे कारण असल्यामुळे कारणामध्ये कार्याचा उपचार करून असे येथे म्हटले आहे की, कर्मबंधनामुळे हा अज्ञानी संसारसमुद्रामध्ये भ्रमण करीत आहे. हेच पंचास्तिकायसंग्रहामध्ये सांगतात की,

जो खलु..... सणिहणो वा ॥१२८ ते १३०॥

श्लोकार्थ :- जो संसारी प्राणी आहे त्यास रागादि विकारभाव असतात. ते परिणाम असतांना कर्म बंध होतो व त्यामुळे चार गतीमध्ये भ्रमण होते व गतिमध्ये देहादि प्राप्त होतात. देहाचा इंद्रियासह संयोग असतोच. इंद्रियामध्ये विषयग्रहण होते आणि विषय ग्रहणामुळे रागद्वेष होतात. ॥१२९ ते १३०॥

अशा प्रकारे हे संसाराचे रहाटगाडगे अनादिअनंत अथवा अनादि सान्त चालु राहते, असे जिनेद्रांनी सांगितले आहे. ॥१३०॥

विशेषार्थ :- या गाथेमध्ये रागद्वेषामुळे हा जीव संसारामध्ये भ्रमण करतो हे सांगितले आहे आणि रागद्वेष असतांना जीवप्रदेशस्थित विस्त्रोपचयरूप कार्मणवर्गणा स्वयं कर्मरूप होते. म्हणजेच रागद्वेष हे निमित्त कारण व नवीन कर्मबंध हे नैमित्तिक कार्य आहे. येथे कारणामध्ये कार्याचा उपचार करून त्या कर्मबंधाचे फळ संसारपरिभ्रमण ही गोष्ट टीकाकारानी स्पष्ट केली आहे. अभव्य आणि अभव्यसम भव्य यांचा संसार अनादि अनंत असतो. आणि भव्याचा संसार अनादिसांत असतो.

उत्थानिका टीका :- ‘तस्मिन्नपि यदि सुखी स्यात् को दोषः ? इति’- अथ प्रतिपाद्यः पर्यन्त्युडते भगवन् ! तस्मिन्नपि संसारेषि न केवलं मोक्षे इत्यपिशब्दार्थः । यदि चेत् जीवः सुखी सुखयुक्तो भवेत् तर्हि को दोषः ? न कश्चित् दोषः । दुष्टत्वे संसारस्य सर्वेषां सुखस्यैवाप्तुमिष्टत्वात्; येन संसारच्छेदाय सन्तो यतेरन् इति अन्त्राऽऽहः-

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- असे असतांनाही जर जीव सुखी होत असेल तर त्यात दोष कोणता ? असा प्रश्न करणारा शिष्य म्हणतो, ‘केवळ मोक्षात् सुख आहे असे कसे म्हणता येईल ? संसारामध्ये सुख का असत नाही ? कारण सर्व संसारी जीवांना तर सुखाचीच वांछा असते. त्यात वावगे काय आहे ? की ज्यामुळे संसारी प्राणी संसाराचा छेद करोत, असा उपदेश दिल्या जातो.’ येथे आचार्य उत्तर देतात-

विपद्भवपदावर्ते पदिकेवातिवाह्यते ।

यावत्तावद् भवन्त्यनाः प्रचुरा विपदःपुरः ॥१२१॥

अन्वयार्थ :- (विपद्भवपदावर्ते) या विपत्तिमय संसाररूप रहाटगाडग्यामध्ये [घटियंत्र] (पदिका इव विपद् यावत् अतिवाह्यते) एक गाडगे (पटली) खाली जाते व एक पुनः वर येते, त्याप्रमाणे संसाराच्या रहाटगाडग्यात एक विपत्ती संपली की (तावत् अन्याः प्रचुराः विपदः भवन्ति) समोर दुसऱ्या अन्य विपत्ती दत्त उभ्या असतात.

संस्कृत टीका :- वत्स ! यावत् अतिवाह्यते अतिक्रम्यते; प्रेर्यते

काऽसौ ? विपत् सहजशरीरमानसाऽगंतुकानामापदां मध्ये या काऽप्येका
विवक्षिता आपत् । जीवेनेति शेषः । „ ? भवपदाऽवर्ते भवः संसारः
पदावर्ते इव-पादचाल्यघटीयंत्रमिव-भूयो भूयः परिवर्तमानत्वात् तस्मिन् ।
कऽइव ? पदिका इव-पादाऽक्रांतदर्ढिका यथा तावद् भवंति काः ? अन्याः
अपूर्वा प्रचुरा-बहवो विपदः आपदः पुरः अग्रे जीवस्य, पदिकेव, काछिकस्येति
सामर्थ्यादुव्यार्या । अतो जानीहि दुःखैकनिबंधविपत्तिनिरंतरत्वात् संसारस्य
अवश्यविनाशित्वम् ॥१२॥

टीकेचा अर्थ :- हे वत्स ! या दुःखरूप संसाराच्या रहाटगाडग्यामध्ये रोगादि
शारीरिक आपती वा मानसिक व भूकंपादि नैसर्गिक आपती व उपसर्गादि परकृत
विपत्ती येऊन पडतात. (अर्थात् एक विपत्ती दूर करावी तोच दुसरी आपती समोर
उभी राहते.) रहाटगाडग्यातील एक गाडगे रिकामे होते तोच दुसरे भरलेले गाडगे
समोर येते.

विशेषार्थ :- संसार म्हणजे विपत्तीची मालिका आहे. ‘सुख पाहता जवापाडे
दुःख पर्वताएवढे’ हेच संसाराचे यथार्थ स्वरूप आहे. ॥१२॥

उत्थानिका टीका :- न सर्वे विपद्वन्तः ससंपदोऽपि दृश्यन्ते इति-पुनः
शिष्य एवाह भगवन् ! सर्वे समस्ता अपि संसारिणः विपद्वन्तः विपत्तियुक्ताः
न सन्ति ससम्पदोऽपि दृश्यन्ते सश्रीकाणामपि केषांचिद् दृश्यमानत्वात्
इति । अत्राऽह ॥

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- “संसारातील सर्वच जीव दुःखी, विपदग्रस्त
असतात, असे नाही. हे भगवन् ! सर्वच संसारी जीव दुःखी अथवा आपदग्रस्त
असतात असे नाही. संपत्तीवान आणि श्रीमानही दिसून येतात !” असे शिष्य
म्हणतो. त्यास आचार्य उत्तर देतात -

दुरर्ज्येनासुरक्ष्येण नश्वरेण धनादिना ।

स्वस्थंमन्यो जनः कोऽपि ज्वरवानिव सर्पिषा ॥१३॥

अन्वयार्थ :- (ज्वरवान् सर्पिषा) ज्याप्रमाणे सामज्चराने पीडीत तूप खाऊन
आणि अंगाला चोपडून कोणी एक मनुष्य (स्वस्थंमन्यः भवति) आपणास स्वस्थ
मानतो; त्याप्रमाणे (दुरर्ज्येन असुरक्ष्येण नश्वरेण धनादिना) कमविण्यास अतिकष्टप्रद,
चोरादिकामुळे असुरक्षित आणि नाशवंत अशा धनादिकामुळे अज्ञानी प्राणी आपणास
स्वस्थ मानतो.

संस्कृत टीका :- भवति । कोऽसौ ? जनः जीवः लोकः । किंविशिष्टः ।

कोऽपि कश्चिदपि सर्वः । किंविशिष्टो भवति ? स्वस्थमन्यो स्वस्थमात्मानं मन्यमानो ‘अहं सुखीति’ भन्यत इत्यर्थः । केन कृत्वा ? धनादिना द्रव्यकामिन्यादीष्टवस्तुजातेन। किंविशिष्टेन ? दुरज्येन अपायबहुलत्वाद् दुर्ध्यानावेशगा दुःखेन महता कष्टेनाऽज्यर्त इति दुरज्येन - तथा असुरक्ष्येण दुस्त्राणेन यत्तो रक्ष्यमाणस्याप्यपायस्यावशंभावित्वात् । तथा नक्षरेण अशाश्वतेन रक्ष्यमाणस्यापि विनाशसंभवात् । अत्र हृष्टांतमाह ज्वरेत्यादि-इव शब्दो यथार्थे इव यथा कोऽपि मुख्यो ज्वरवान् अतिशयेन मतेर्विनाशात् सामज्वराऽर्तः सर्पिषा घृतेन पानाद्यपयुक्तेन, स्वस्थमन्यो भवति-निरामयमात्मानं मन्यते । ततो बुद्ध्यस्य-दुरुपार्ज्य-दूरक्षण-भंगुर-द्रव्यादिना दुःखमेव स्यात् ॥१३॥

उक्तं च -

अर्थस्योपार्जने दुःखमर्जितस्य च रक्षणे ।

आये दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थं दुःखभाजनम् ॥

टीकेचा अर्थ :- ज्याप्रमाणे कोणी एक सामज्वराने पीडित मनुष्य आपणास तूप पिऊन, अथवा अंगास माखून “मी सुखी आहे” असे मानतो, त्याप्रमाणे कोणी एक धनवान, वास्तविक धन विषयभोगादि अतिकष्टाने प्राप्त होण्यायोग्य आहेत. प्राप्त झाल्यानंतर त्याची रक्षा करणे ही कठीण आहे, आणि नाशवंत आहे. तरीही आपणास स्वस्थ मानतो, हेच अन्यत्र सांगितले आहे.

अर्थस्यो.....दुःखभाजनम् ॥

श्लोकार्थ :- अर्थाच्या, संपत्तीच्या मिळवण्यामागे दुःख आणि कष्ट आहेत; कमावलेल्या धनाच्या रक्षणामध्ये दुःख, मिळवितानाही दुःख, आणि नाश होतानाही दुःख आहे. सर्वच अर्थाच्या संबंधी कष्टच आहेत. अतःएव अशा दुःखदायक अर्थाचा धिक्कार असो !

विशेषार्थ :- सामज्वराने पीडित रोगी तूप पिऊन अथवा तूप अंगाला चोलून तो आपणास सुखी मानतो. तत्वतः तर तूप सेवनाने सामरोग उलट वाढतोच वाढतो. तसेच कष्टाने कमावलेले व राखलेले धन नाशवंतही आहे. धनाश्च मूढ प्राणी आपणास सुखी मानतो. धनाच्या इच्छेने व संग्रहाने सुख समाधान तर लाभतच नाही. प्रत्युत धन आणि विषयभोगाच्या सामग्रीची हाव मात्र अधिकाधिक वाढतेच वाढते; सुखी न होता चिंतेने व्याकुळ मात्र होतो. दुर्ध्यानाने-आर्त व रौद्र ध्यानाने-अशांत मात्र होतो, कारण धन आणि परिग्रहाचा हव्यास मात्र तूप टाकल्याने अग्नी भडकावा त्याप्रमाणे हा इच्छेचा अग्नी त्यामुळे आणखीनच प्रदीप्त होतो. तृष्णा शांत होत नाही,

उलट वाढतेच, वाढते. ॥१३॥

उथानिका टीका :- एवंविधां संपदं कथं न त्यजतीति । - भूयोऽपि विनेयः पृच्छति एवंविधां अनेन दुरर्ज्यत्वादिग्रकारेण लोकद्वयेऽपि दुःखदां सम्पदं धनादिसंपत्तिं कथं न त्यजति, मुंचति जनः ? कथमिति विस्मयगर्भे प्रश्ने । अत्र गुरुस्तरमाह :-

उथानिका टीकेचा अर्थ :- अशाप्रकारची ही संपदा तो मूढ कसा काय सोडत नाही ? असा प्रश्न विचारून तो पुढे विचारतो की, याप्रकाराने संपत्ती, दुरर्ज्य, असुरक्ष्य तसेच नक्षर असतांना, दोन्ही भवामध्ये (इहपर) दुःखकारक असतांना, धनादि संपत्तीला मूढ कसा सोडत नाही, असा हा प्रश्न आश्वर्यप्रेरित आहे.

यावर आचार्य उत्तर देतात -

विपत्तिमात्मनो मूढः परेषामिव नेक्षते ।

दद्यमानमृगाऽकीर्णवनान्तरतरुस्थवत् ॥१४॥

अन्यार्थ :- (दद्यमानमृगाकीर्णवनान्तरतरुस्थवत्) जलत असणाऱ्या व हरणादि प्राण्यानी व्याप्त अशा अरण्याच्या मध्यभागी असणाऱ्या वृक्षावर बसलेला मूढ प्राणी (मूढः परेषाम् विपत्तिः इव आत्मनो विपत्तिं नेक्षते) ज्याप्रमाणे दुसऱ्याच्या आपत्तीला पाहतो परंतु आपणावर ओढवलेल्या आपत्तीला मात्र तो पाहत नाही.

संस्कृत टीका :- नेक्षते न पश्यति । कोऽसौ ? मूढः - धनाद्यासक्त्या लुप्तविवेको लोकः । कां ? विपत्तिं-चौरादिना क्रियमाणां धनापहाराद्यापदं । कस्य ? आत्मनः-स्वस्य । केषामिव ? परेषामिव, यथा इमे विपदा आक्रम्यन्ते तथाऽहमपि आक्रंतव्य इति न विवेचयतीत्यर्थः । क इव ? दद्यमान-मृगाकीर्ण-वनान्तर-तस्त्रथवत् दद्यमानैः दावानलज्यालादिभिर्भस्मीक्रियमाणै-मृगैरिणादिभिराकीर्णस्य संकुलस्य वनस्यांतरे मध्ये वर्तमानं । तरुं वृक्षमारुदो जनो यथा, मृगाणामिव आत्मनो विपत्तिं न पश्यति ॥१४॥

टीकेचा अर्थ :- पेटलेल्या व हरणांनी व्याप्त अशा वनाच्या मध्यभागी असणाऱ्या वृक्षावर बसलेला मूढ प्राणी ओरडून सांगतो की “अरे पळा रे पळा ! वनास आग लागलेली आहे” याप्रमाणे त्यास दुसऱ्याच्या विपत्ती दिसतात, वणव्यात होरपळणाऱ्या हरणांना पाहूनही ‘आपणही त्याच विपत्तीने घेरलेलो आहोत’ हे मात्र तो पाहत नाही.

तद्वत् व्यामोही प्राण्याला आपल्या विपत्ती दिसत नाहीत. दुसऱ्याच्या विपत्ती मात्र दिसतात. ॥१४॥

उत्थानिका टीका :- कुत एतदिति ? लोभादिति-पुनराह शिष्यः भगवन् ! कुतः कस्माद्वेतो एतत् इदं सञ्चिहिताया अपि विपदोऽदर्शनं जनस्य इति ? गुरुराह वत्स ! लोभादिति, धनादिगार्थ्यात् पुरोवर्तितीमप्यापदं धनिनो न पश्यन्ति इति । यत -

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- शिष्य प्रश्न करतो की, ‘असे कां व्हावे ?’ गुरु उत्तर देतात “लोभामुळे”. शिष्य पुनः विचारतो “भगवन् ! हे असे कोणत्या कारणाने होते की विपत्ती समोर असतांनाही त्याला ती कां दिसू नये ?”

गुरु उत्तर देतात - “हे वत्स ! अति लोभामुळेच” धनादिकांच्या अति आसक्तीमुळे समोर दिसणाऱ्या संकटांनाही न पाहता धनिक त्यांची पर्वा करीत नाहीत. कारण -

आयुर्वृद्धिक्षयोत्कर्षहेतुं कालस्य निर्गमम् ।

वांछतां धनिनामिष्टं जीवितात्सुतरां धनम् ॥१५॥

अन्वयार्थ :- (आयुर्वृद्धिक्षयोत्कर्षहेतुं कालस्य निर्गमम् धनं वांछतां धनिनाम्) आयुष्याचा क्षय- (आयु कमी होणे) आणि संपत्तीवरील व्याज्याच्या वृद्धीला कारण अशा कालाचे व्यतीत होणे हे इप्सित असणाऱ्या धनिकांना (जीवितात् धनं वा सुतरां इष्टं) जीवितापेक्षाही धन अतिशय प्रिय असते.

संस्कृत टीका :- वर्तते । किं तत् ? धनं । किंविशिष्टं ? इष्टं अभिमतं । कथं ? सुतरां अतिशयेन । कस्मात् ? जीवितात् प्राणेभ्यः । केषां ? धनिनां किं कुर्वतां ? वांछतां । कं ? निर्गमं अतिशयेन गमनं । कस्य ? कालस्य । किंविशिष्टं ? आयुर्वृद्धिक्षयोत्कर्षहेतुं आयुःक्षयस्य वृद्ध्युत्कर्षस्य च कालांतरवर्द्धनस्य कारणम् । अयमर्थः-धनिनां तथा जीवितव्यं नेष्टं यथा धनम् । कथमन्यथा जीवितक्षयकारणमपि धनवृद्धिहेतुं कालनिर्गमं वांछति । अतो ‘धिग्धनम्’ एवंविधव्यामोहहेतुत्वात् ॥१५॥

टीकेचा अर्थ :- आयुष्याचा न्हास आणि धन म्हणजे व्याज्या वृद्धीस कारण म्हणजे कालाचे व्यतीत होणे आहे. म्हणून धनाच्या इच्छुक धनिकाला जसा जसा काळ जातो तसे तसे व्याज व धन वाढते. म्हणून त्यास कालाचे व्यतीत होणे अधिकाधिक प्रिय होते; म्हणून धनिकांना जसे धन हे जीवितापेक्षा प्रिय असते, असे दिसून येते; त्यासाठी काल व्यतीत होणे हे त्यास इष्टच वाटते. म्हणून अशा धनाचा धिक्कार असो ! वस्तुतः तर जसा जसा काल व्यतीत होतो तसा तसा आयुचा न्हास होत असतांनाही त्यास धनाची वृद्धी म्हणजे व्याजाने धनाची वृद्धी होते. म्हणून जीवितापेक्षाही धन अधिक प्रिय असते.

विशेषार्थ :- जसा काळ जातो तसे धन व्याजाने वाढते, म्हणून धनवृद्धीला

व्याजवृद्धी कारण असल्यामुळे त्यास काळाचे व्यतीत होणे हे जीविताच्या न्हासास कारण असतांनाही त्यास धनवृद्धीच्या प्रयोजनाने श्रीमंतांना जीविताच्या न्हासाची पर्वा नसते. एवढी त्यांना धनाची वृद्धी इष्ट असते. म्हणून काळ वाढत असतांनाही जीविताच्या हानीस न मोजता काळ व्यतीत होणे हे धनवृद्धीच्या अपेक्षेने अधिक इष्ट असते. म्हणून आचार्य खेद प्रगट करतात की अशा धनाचा धिक्कार असो ! ||१५॥

उत्थानिका टीका :- धनं कथं निन्दनीयम् ? येन पुण्यमुपार्जते इति-अत्राह शिष्यः । पात्रदानदेवार्चनादिक्रियायाः पुण्यहेतोर्धनं विना असंभवात् पुण्यसाधनं धनं कथं निन्द्यम् ? किं तर्हि प्रशस्यमेव । अतो येन धनेन यथा कथंचिद्भनमुपार्ज्य पात्रादौ च विनियुज्य सुखाय पुण्यमुपार्जनीयं इति अत्राह-

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- ज्या धनाच्या कारणाने पुण्याचे अर्जन होते ते धन धिक्कार करण्यायोग्य निंद्य कसे ? असा शिष्य प्रश्न करतो; कारण पुण्योपार्जनास साधनभूत पात्रदान, विधिविधान, प्रतिष्ठा आदि क्रियाविना या गोष्टी असंभव दिसतात, म्हणून धन हे निंद्य कसे म्हणता येईल ? म्हणून पुण्य हे तर प्रशंसनीय आहे. म्हणून कोणत्या तरी उपायाने धन मिळवून या सर्व पुण्यकार्यामध्ये वेचावे हा तर पुण्योपार्जनाचा मार्ग आहे.

आचार्य या प्रश्नाचे समाधान करतात -

त्यागाय श्रेयसे वित्तमवित्तः संचिनोति यः ।

स्वशरीरं स पंकेन स्नास्यामीति विलिम्पति ॥१६॥

अन्वयार्थ :- (यः अवित्तः) जो निर्धन (श्रेयसे त्यागाय) पुण्य प्राप्त व्हावे या प्रयोजनाने दानादिकासाठी (यः वित्तम् संचिनोति) धनसंपत्तीचा संग्रह करतो तो (स्नास्यामीति स्वशरीरं पंकेन विलिम्पति) संपत्तीचा संचय करतांना जे पाप-अनीति-घडते म्हणून तो धनिक पश्चात् स्नान करून घेऊ या दृष्टीने आपले शरीर चिखलाने माखून घेणाऱ्याप्रमाणे मूढ आहे.

संस्कृत टीका :- यः अवित्तः, निर्धनः सन् संचिनोति सेवाकृष्यादिकर्मणोपार्जयति। किं तत् ? वित्तं-धनं कस्मै ? त्यागाय पात्रदानदेवपूजार्थं त्यागायेत्यस्य देवपूजाद्युप-लक्षणार्थत्वात् । कस्मै त्यागः ? श्रेयसे अपूर्वपुण्याय पूर्वोपात्तपापक्षयाय । यस्य तु चक्रवत्यादिरिवायलेन धनं सिद्ध्यति स तेन श्रेयोऽर्थं पात्रादानदिकमपि करोतु इति भावः । स किं करोति इत्याह स्नास्यामीति अयमर्थः, यथा कश्चिन्निर्मलमं स्नानं करिष्यामीति पंकेन विलिम्पन् असमीक्ष्यकारी तथा पापेन धनमुपार्ज्य पात्रदानादिपुण्येन

पापं क्षपयिष्यामीति धनार्जने प्रवर्तमानोऽपि । न च शुद्धवृत्त्या कस्यापि
धनार्जनं संभवति ॥१६॥

तथा चोक्तं (आत्मानुशासने)

“शुद्धैर्धनैर्विवर्धन्ते सतामपि न संपदः ।

न हि स्वच्छांबुभिः पूर्णाः कदाचिदपि सिन्धवः ॥”

टीकेचा अर्थ :- जो निर्धन आहे तो सेवाचाकरी, शेती आदि सहा कर्मद्वारा धनाचा संचय करतो; ते सर्व त्यागासाठी-दानासाठी, पात्रदान, विधिविधान, प्रतिष्ठा, आदि पुण्यकार्यासाठी-अपूर्व पुण्याच्या प्राप्तीसाठी-चक्रवर्ती आदि पुण्यवंताना विनासायास धनलाभ होतो व त्याचा विनियोग धर्मकार्यात करतो त्यामध्ये श्रीमान् धनिक हा पुण्यशाली चक्रवर्ती तर नाही. तो या धर्मकार्यामध्ये धन वेचावे म्हणून अन्याय अनीतीने धन कमवून त्याचा विनियोग धर्मकार्यात करतो. तो धनिक अंगाला चिखल माखून नंतर स्नान करणाऱ्या अविचारी माणसाप्रमाणे आहे. भावार्थ हा की, जसे कोणी एक शरीर निर्मल ठेवण्यासाठी म्हणून स्नान करून घेऊ असे म्हणतो आणि आपले शरीर चिखलाने माखून घेतो, अशा अविवेकी पुरुषाप्रमाणे अनीति व पापाने धनाचे उपार्जन करतो आणि त्या पापाचे क्षालन करण्यासाठी पात्रदान, विधानादि करून पापाचे क्षालन करून घेऊ असे म्हणतो व धनसंचय करतो. कारण नीतीने शुद्धवृत्तीने कोणासही कोट्यधीश श्रीमान् होता येत नाही.

“शुद्धैर्धनैर्विवर्धन्ते.....कदाचिदपि सिन्धवः ॥”

श्लोकार्थ :- सत्युरुषांची संपत्ती देखील थोडी सुद्धा शुद्ध धनाने न्यायोपार्जित धनाने वाढत नाही. नद्यांना स्वच्छ जलाचा पूर कधी येत नाही. अर्थात् त्या नद्यांना देखिल वर्षाक्रतुमध्ये स्वच्छ पाण्याचा पूर कधी येत नाही. जसे वर्षाक्रतुमध्ये ज्याप्रमाणे नद्यांना गढूळ पाण्याचा पूर येतो, त्या प्रमाणे अन्यायाने उपार्जित धनाने संपत्तीची वृद्धी होते.

विशेषार्थ :- पूजा पात्रदानादिकामध्ये धन खर्च केल्याने नवीन पुण्याची प्राप्ती होईल आणि पूर्वकृत पापांचा नाश होईल असे समजून अविवेकी निर्धन पुरुष दानासाठी नौकरी, उद्योग, व्यापारादि करून संपत्ती जोडतो. परंतु धन कमावण्याची इच्छा हा तर मुलात स्वयं पापभाव आहे. जी व्यक्ती ‘स्नान करून पाप ध्वून काढू’ अशा भावनेने तो अंगास चिखल चोपडणाऱ्या मूढ व्यक्ती प्रमाणे आहे. तो असे मानतो की धन मिळविण्यामध्ये जे पाप होते ते दानादिजनित पुण्याने नष्ट होऊन जाईल. परंतु ही मान्यता केवळ मोहाचा प्रभाव आहे. धनसंपत्तीचा संग्रह करणे हे परिग्रह पाप आहे. ॥१६॥

उत्थानिका टीका :- ‘भोगोपभोगाय स्यादिति तदपि नेति यतः’ - पुनराह शिष्यः ‘भगवन् ! यद्येवं धनार्जनस्य पापग्रायतया दुःखहेतुर्वा धनं निन्द्यं, तर्हि धनं विना सुखहेतोभोगोपभोगस्यासंभवात् तदर्थं धनं स्यादिति प्रशस्यं भविष्यतीति । भोगोपभोगाय-भोगोभोजनताम्बूलादिः । उपभोगो-वास्तुकामिन्यादिः- । भोगाश्चोपभोगाश्च भोगोपभोगं तस्मै । तदपि न इति यत् न तदपि केवलं पुण्यहेतुतया धनं प्रशस्यामिति यत्वयोक्तं तदुक्तरीत्या न स्यात् । किं तर्हि ? भोगोपभोगार्थं तत्साधनं प्रशस्यामिति यत्वया संप्रति उच्यते तदपि न स्यात् । कुत् ? इति चेत् यतः ।

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- “भोगोपभोगासाठी धन प्रशस्य होईल असे कोणी म्हणेल तसेही नाही.” पुनः शिष्य म्हणतो “भगवन् ! दुःखास कारणभूत धनार्जन देखील निंदास्पद आहे, असे म्हणावे तर भोगोपभोग हे सुख हेतू होऊ शकत नाहीत. म्हणून त्यासाठी धन हवे म्हणून ते प्रशस्य होईल ना ! भोग, भोजन, तांबुलसेवन वगैरे हे भोगोपभोगासाठी असंभव आहेत. भोग म्हणजे भोजन. तांबुल सेवन वगैरे जे एकदा भोगण्यात येतात आणि उपभोग म्हणजे घर, कामिनी वगैरे जे वारंवार भोगण्यात येतात. त्यासाठी धनाची आवश्यकता आहेच ना ? असा शिष्याचा तर्क आहे. तर आचार्य म्हणतात, “असेही नाही” पुण्यासाठी धन प्रशस्य असे जे आपण म्हणालात तसेही प्रशस्य नाही. तरीही ते प्रशस्य कसे असूं शकेल ? त्याचे कारण असे आहे की,

आरंभे तापकान्ग्राप्तावतुप्तिप्रतिपादकान् ।

अन्ते सुदुस्त्यजान् कामान् कामं कः सेवते सुधीः ॥१७॥

अन्वयार्थ :- (आरंभे तापकान्) आरंभी सुरुवातीला तापदायक (ग्राप्तौ अतृप्ति-प्रतिपादकान्) प्राप्त झाल्यानंतर असमाधानकारक आणि (अन्ते सुदुस्त्यजान्) शेवटी सोडण्यास अत्यंत कठीण अशा (कामान्) भोगोपभोगांना (कः सुधीः कामं सेवते ?) कोणता बुद्धिमान यथेच्छ सेवन करील ?

संस्कृत टीका :- कः, न कश्चित् । सुधीः विद्वान् सेवते । इंद्रिय-प्रणालिकयाऽनुभवति। कान् ? भोगोपभोगान् ।

उक्तं च -

“तदात्वसुखसंज्ञेषु भावेष्वज्ञोऽनुरज्यते ।

हितमेवानुरुद्ध्यन्ते प्रपरीक्ष्य परीक्षकाः ॥”

कथंभूतान्, कामान् तापकान् देहेन्द्रियमनःक्लेशहेतून् । ? आरंभे

उत्पत्त्युप्रक्रमे। अन्नादिभोग्यद्रव्य-संपादनस्य कृष्णादिक्लेशबहुलतया सर्वजनसुप्रसिद्धत्वात् । तर्हि किं भुज्यमानाः कामाः संभूतिसेव्यास्ते इति अत्राह । प्राप्तौ इन्द्रियेण सम्बन्धे सति अतृप्रतिपादकान् अतृप्तेः सुतृष्णायाः प्रतिपादकान् दायकान् । उक्तं च (ज्ञानार्णवे)-

“अपि संकल्पिताः कामाः संभवन्ति यथा यथा ।

तथा तथा मनुष्याणां तृष्णा विश्वं विसर्पति ॥२०-३०॥”

तर्हि यथेष्टं भुक्त्वा तृप्तेषु तृष्णासंतापः शास्त्रीति सेव्यास्ते इत्याह । अंते सुदुस्त्यजान् भुक्तिग्रांते त्यक्तुमशक्यान् । सुभक्तेष्वपि तेषु मनोव्यतिषंगस्य दुर्निवारत्वात् । उक्तं च (चंद्रप्रभचरिते) -

“दहनस्तृणकाष्ठसंचयैरपि तृष्णेदुदधिर्नदीशतैः ।

न तु कामसुखैः पुमानहो ! बलवत्ता खलु काऽपि कर्मणः ॥

अपि च

किमपीदं विषयमयं विषमतिविषमं पुमानयं येन ।

प्रसभमनुभूयमानो भवे भवे नैव चेतयते ॥”

ननु तत्त्वविदोऽपि भोगानभुक्तवंतो न श्रूयन्ते इति कामान् कः सेवते सुधीः इत्युपदेशः कथं श्रद्धीयत ? इत्याह कामं इति । कामं अत्यर्थः । इदमत्र तात्पर्यं चारित्रिमोहोदयात् भोगान् त्यक्तुमशक्तुवन्नपि तत्त्वज्ञो हेयस्तपतया कामान्यश्यन्नेव सेवते, मंदीभवन्मोहोदयस्तु ज्ञान-वैराग्य-भावनया करणग्रामं संयम्य सहसा स्वकार्यायोत्सहत एवं । तथा चोक्तम् -

‘इदं फलमियं क्रिया करणमेतदेष क्रमो,

व्ययोयमनुषंगजं फलमिदं दशेयं मम ।

अयं सुहृदयं द्विवन् प्रयतिकालदेशाविमाविति

प्रतिवितर्कयन् प्रयतते बुधो नेतरः ॥

टीकेचा अर्थ :- कोणताही विद्वान् मनुष्य इंद्रियप्रणालिकेद्वारा भोगोपभोगाचे सेवन करीत नाही. हेच सांगितले आहे -

“तदात्वसुखसंज्ञेषु.....परीक्षकाः ॥”

श्लोकार्थ :- तात्कालिक सुख म्हणून ज्यांना म्हणता येईल अशा भोगामध्ये, हेयोपादेयाचा विचार न करता अज्ञानी अनुराग करतो. परंतु परीक्षाप्रधानी विवेकी चांगली परीक्षा करूनच हिताचाच मार्ग घोखाळतात.

देह, इंद्रिये आणि मनास संतप्त करणारे भोग भोगण्यापूर्वी प्रारंभी प्राप्त होत असतांना अन्न वगैरे भोग्य पदार्थ प्राप्त व्हावेत म्हणून शेती वगैरेमध्ये खूप क्लेश

असतात. हे सर्वानाच माहित आहे. तर मग भोगण्यात येणारे विषय तर सुखास निमित्त आहेत. तेव्हा आचार्य सांगतात की, प्राप्त विषयांचा इन्द्रियाशी संबंध होताच अतृप्ती, फार असमाधान देतात. खुपच आकुलता उत्पन्न करतात. हेच ज्ञाणावामध्ये सांगतात -

“अपि संकलिप्ताः ..... विश्वं विसर्पति ॥२०-३०॥”

श्लोकार्थ :- जसे जसे इच्छित भोग प्राप्त होतात तसे तसे मनुष्याची तृष्णा वाढता वाढता सर्वत्र पसरते व विश्वास व्यापूनही शान्त होत नाही.

शिष्य म्हणतो, “यथेच्छ भोगून तृप्त झाल्यानंतर तृष्णाजनित संताप नष्ट होईल. म्हणून त्याचे सेवन करावे लागते.” आचार्य समाधान करतात - शेवटी तर त्यांना सोडणे महा कठीण. कारण त्यांना भोगल्यानंतरही आसक्तीचे निवारण मुष्कील आहे. सांगितलेच आहे की,

“दहनस्तृणकाष्ठसंचयैरपि.....काऽपि कर्मणः ॥

श्लोकार्थ :- कदाचित अग्नी गवत, लाकूड यांची आहुती दिल्याने तृप्त होईल; समुद्र शेकडो नद्यांनी संतुष्ट होईल; परंतु हा मानवप्राणी विषय सुखांनी संतुष्ट होणार नाही. खरोखरच ही कर्माची बलवत्ता आहे ! तसेच -

किमपीदं ..... त्रै नैव चेतयते ॥”

श्लोकार्थ :- हे विषयविष अतिविषम असे विष आहे. ज्यामुळे संसारी प्राणी त्यांचा वारंवार अनुभव घेऊनही हा जीव भवाभवामध्ये सावध होत नाही.

शिष्य विचारतो की, तत्त्वज्ञानींनी सुद्धा भोग भोगले नाहीत असे तर ऐकण्यात आले नाही. अर्थात् तत्त्ववेत्ते देखील भोग भोगतात असे दिसून येते. तर मग ‘कोण बुद्धिमान भोगांचे सेवन करेल ?’ अशा उपदेशावर शद्धा कशी करावी ?

यावर आचर्य उत्तर देतात, ज्ञानी स्वेच्छापूर्वक आसक्त होऊन रुचीपूर्वक त्याचे सेवन करीत नाही. याचे तात्पर्य असे की; ही चारित्रमोहाची बलवत्ता आहे की, त्याच्या उदयामुळे भोगांना सोडण्यास असमर्थ असल्यामुळे तत्त्वज्ञानी भोगांना हेय स्वीकारतो, हेयच जाणून नाईलाजाने भोगतो. जेव्हा मोहाचा उदय मंद असतो, तेव्हा तो ज्ञानी भेदविज्ञान आणि वैराग्यबुद्धीने इंद्रियांची विषयामध्ये प्रीति कमी होते. तल्काळ आत्मकार्यामध्ये उत्साही आणि तत्पर होतो. हेच सांगतात -

‘इदं फलमियं..... बुधो नेतरः ॥

श्लोकार्थ :- हे फल आहे, ही क्रिया आहे, हेच करण आहे, हा क्रम आहे, हा व्यय म्हणजे हानि आहे, हे भोगानुरूप आनुषंगिक फल आहे, ही माझी वर्तमान दशा आहे, हा मित्र आहे, हा शत्रु आहे, हा देश आहे, हा काल आहे, या सर्व बाबींवर

लक्ष केंद्रित करून बुद्धिमान पुरुष प्रयत्न करतो, परंतु दुसरा कोणी अज्ञानी असा सर्वकष विचार करत नाही.

भोगोपभोग धनादि सर्व ऐहिक सामग्री ही सुरुवातीला प्राप्त करण्यासाठी सेवाकृषी घट्कर्मामध्येही शरीर, इंद्रिये व मनास क्लेशदायक होतात. महत्यासाने ही प्राप्त झाली तरीही त्यांच्या भोगाने तृप्ती होत नाही. पुनः पुनः भोगण्याची चिंता व्याकुलता असतेच. संतोष लाभत नाही. त्यांना सोडण्याची पाळी आली तरी आकुलता नष्ट होत नाही. ज्याप्रमाणे अग्नीमध्ये कितीही तेल, तूप इंधन टाकले तर तो भडकतोच; शांत होत नाही. समुद्राला शेकडो नद्या मिळाल्या तरी समुद्रात सर्व सामावून जाते. तृष्णेच्या अग्नीमध्ये कितीही भोगांची आहुती दिली तरी तृप्ती होत नाही. प्रत्युत ती तृष्णा वाढतच जाते, अशा प्रकारे भोग कितीही भोगले तरी आकुलता मिटतच नाही, वाढतच जाते. अशा भोगांचे सेवन बुद्धिमान कसा करेल ? न करणे हीच तर बुद्धिमानी आहे.

येथे शिव्य पुनः प्रश्न करतो की, जर भोग भोगण्यामध्ये आकुलता आणि अहित आहे तर ते भोग्य कसे ? आपण म्हणता तर सारखे ज्ञानी अध्यात्मरसिक महात्म्यांनी भोग भोगल्याचे शास्त्रातही आढळून येते; तर आपल्या कथनाचा मेळ तरी कसा वसणार ?

याचे समाधान आचार्य करतात की, ज्ञानी तोच की जो कधीही कर्मनिमित्तक भाव आणि भोगास श्रद्धेमध्ये तर उपादेय मानतच नाही. तथापि त्यास जोपावेतो, चारित्र मोहनीयाचा उदय आहे तोपावेतो तो भोगाचा त्याग करण्यास असमर्थ आहे. तो सर्व बाह्य संयोगास उपादेय मानतच नाही. अज्ञानी त्या सर्व भोगामध्ये लिप्त, आसक्त होऊन उपादेयबुद्धीने भोगतो. परंतु ज्ञानीला त्यामध्ये रुची व आसक्ती नसतेच. तो तर त्यांना अहितकारक अनासीयच मानतो. त्यात त्याला स्वामित्वाचा भाव नसतो. आपलेपणाचा अभिप्राय नसतोच. म्हणून तो बाह्यतः भोग भोगत आहे हे अज्ञानीला दिसून येते; तरीही ज्ञानीचे हार्द व स्वात्मा कोणता हे ज्ञानीच जाणो ! या अपेक्षेने तो श्रद्धेने त्यांचा असेवकच आहे. ज्ञानीला राग व कर्मजनित भावामध्ये उपादेयबुद्धी असतच नाही, कारण श्रद्धेने ज्ञानी आपणास ज्ञायकमात्र स्वीकारतो.

विशेषार्थ :- - गृहस्थ याचे कषाय आणि त्याची श्रद्धा; इच्छेप्रमाणे वागण्याची त्याची असमर्थता याचे विशेष निरूपण सागरधर्मामृत अध्याय १ ला श्लोक तेरावा आणि त्याच्या स्वोपज्ञ टीकेमध्ये प्रस्तुत टीकाकार स्पष्ट खुलासा करतात -

**भूरेखादिसहकृषायवशगो यो विश्वहश्चाज्ञया ।
हेयं वैषेषिकं सुखं निजमुपादेयं त्विति श्रद्धधत् ॥**

**चौरो मारयितुं धृतस्तलवरेणेवाऽमनिदादिमान् ।
शर्माक्षं भजते रुज्यत्यपि परं नोत्प्यते सोऽप्यद्यैः ॥१३॥**

श्लोकार्थ :- भुरेखासटश असणाच्या प्रत्याख्यानावरण कणायाच्या वश असल्यामुळे परंतु जो सर्वज्ञप्रभूच्या आज्ञेनुसार “वैषयिक सुख हेय आहे, आणि आत्मोत्थ सुख उपादेय आहे” असे हृष्ट श्रद्धान करतो; तथापि ते पूर्णपणे सोडण्यास असमर्थ असणारा श्रद्धावान् श्रावक हा ज्ञानी सम्यग्घटी हा इंद्रियजन्य सुखाचे वेदन करतो; तसेच तो त्रसहिंसेचा त्याग करतो पण स्थावर हिंसेचा त्याग करीत नाही, तथापि तो आपल्या असमर्थतेची निंदा करणारा ज्ञानी हा कोतवालाकडून मारण्यासाठी पकडल्या गेलेल्या चोराप्रमाणे आत्मनिंदा करतो, पश्चाताप करतो, तो पापद्वारा अधिक संक्लेश परिणामांनी प्रेरित होत नसल्यामुळे कर्माच्या तीव्र अनुभागाने संत्रस्त होत नाही, असेच उत्तर टीकाकार आशाधर पंडितजींनी शिष्याच्या प्रश्नाला दिले आहे. ॥१७॥

उत्थानिका टीका :- किंच ‘यदर्थमेतदेवंविधमिति ।’ - (स एवंविध इति) भद्र! यदर्थं यत्कायलक्षणं वस्तुसंतापाद्युपेतं उपकर्तुं कामस्त्वया प्रार्थते एतद् एवं विधं वक्ष्यमाणं लक्षणमित्यर्थः स एवंविध इत्यपि पाठः । तद्यथा - **उत्थानिका टीकेचा अर्थ :-** आचार्य पुनश्च सांगतात की, ‘ज्या शरीराची तू एवढ्या लाचारीने गुलामगिरी करतोस, सेवा करतोस, त्या शरीराचे स्वरूप पुढील श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे आहे.

**भवन्ति प्राप्य यत्संगमशुचीनि शुचीन्यपि ।
स कायः संततापायस्तदर्थं प्रार्थना वृथा ॥१८॥**

अन्वयार्थ :- (सत्संगं प्राप्य शुचीनि अपि अशुचीनि भवन्ति) ज्या देहाच्या संसर्गाने पवित्र वस्तु देखील अपवित्र अशुची होतात (स कायः संततापायः) तो देह ही सदैव अपाय करणाराच आहे. (तदर्थम् प्रार्थना वृथा) त्या शरीरावर पवित्र सुगंधी वस्तुचा उपकार करणे व्यर्थच आहे.

संस्कृत टीका :- वर्तते । कोऽसौ ? स कायः शरीरं । किंविशिष्टः ? संततापायः नित्यक्षुधाद्युपतापः । स क, इत्याह-यत्संग-येन कायेन सह संबंधं, प्राप्य लब्ध्या शुचीन्यपि पवित्ररम्याण्यपि भोजनवस्त्रादिवस्तुन्यशुचीनि भवन्ति । यतश्चैव ततस्तदर्थं तं संततापायं कायं, शुचिवस्तुभिरुपकर्तुं प्रार्थना आकांक्षा तेषामेव वृथा-व्यर्था केनचिदुपायेन निवारितेऽपि एकस्मिन्नपाये क्षणे क्षणे पराऽपरापयोपनिपात-सम्भवात् ॥१८॥

टीकेचा अर्थ :- ज्याच्या संयोगनिमित्ताने पवित्र रमणीय वस्तु देखील

भोजनवस्त्रादि वस्तु देखील अपवित्र होतात, तो देह सदैव अपायकारक आहे. या कारणानेच त्या देहास सुंदर सुगंधी वस्तुंनी सजविणे माखणे इत्यादि उपकार करण्याची आकांक्षा निरर्थक आहे. कारण कोणत्या तरी उपायाने एखादी बाधा निवारण केली असतांनाही त्यामध्ये प्रतिक्षण दुसऱ्या बाधा उत्पन्न होण्याची संभावना अधिक असते.

विशेषार्थ :- शरीरावर कितीही उपकार केले त्यास कितीही सोपस्कारानी सजविले तरीही शरीर हे जीवाच्या इच्छेनुसार कधीही परिणमन करीत नाहीच. ते त्याचा उपादानानुसारच परिणमते. शरीरधारी प्राण्यांच्या इच्छेनुसार कधीही परिणमन करीत नाही. तेव्हा त्याची सेवासुश्रूषा व्यर्थच होते. कारण प्रत्येक द्रव्य आपल्या उपादानानुसार परिणमते. जीवाच्या इच्छेनुसार परिणमतच नाही; अतएव ज्ञानी त्याचे दास न बनतां मात्र चैतन्यस्वरूपात रममाण होतो. इंद्रियावर विजय प्राप्त करतो. ॥१८॥

उत्थानिका टीका :- ‘तर्हि धनादिनाप्यात्मोपकारो भविष्यतीति’ तज्ज्ञेति । पुनरप्याह शिष्यः । भगवन् ! संततापायतया कायस्य धनादिना यद्युपकारो न स्यात्तर्हि धनादिनाऽपि न केवलमनशनादितपश्चरणेन इत्यपि शब्दार्थः । आत्मनो जीवस्योपकारोऽनुग्रहो भविष्यतीत्यर्थः । गुरुराह । यत्त्वया धनादिना आत्मोपकारभवनं संभाव्यते तत्र तज्ज्ञास्तीति । यतः -

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- (जरी शरीरावर उपकार झाला नाही तरीही) आत्म्यावर तरी उपकार होईलच की ! अर्थात् हे भगवन ! शरीर सतत बाधानिमित्त आहे, धनादिकांनी जरी शरीरावर उपकार होत नसेल, तरी केवळ तपश्चयादिकांनी होत नसेल तरीण धनादिकाद्वारा सुद्धा उपकार होऊ शकेल की ! यावर गुरु म्हणतात की, तू धनादिद्वारा आत्म्यावर उपकार मानतोस, परंतु तसेही नाही, कारण -

यज्ञीवस्योपकाराय तद्देहस्यापकारकं ।

यद्देहस्योपकाराय तज्ज्ञीवस्यापकारकम् ॥१९॥

अन्वयार्थ :- (यत् जीवस्य उपकाराय तत् देहस्य अपकारकं) जे जीवास उपकारक आहे ते देहाला अपकारक आहे. (यत् देहस्य उपकाराय तत् जीवस्य अपकारकम्) आणि जे देहास उपकारक आहे, तेच जीवास अपकारक आहे.

संस्कृत टीका :- यदनशनादितपोऽनुष्ठानं जीवस्य पूर्वपूर्वपापक्ष-पणनिवारणाभ्यां उपकाराय स्यात्तद्देहस्यापकारकम् स्यात् । ग्लान्यादिनिमित्तत्वात् । यत्युनर्धनादिकं देहस्य भोजनाद्युपयोगेन क्षुधाद्युपतापक्षयत्वादुपकाराय स्यात्तज्ञीवस्योपार्जनादौ पापजनकत्वेन दुर्गतिं-दुःखनिमित्तत्वादपकारकं स्यादतो जानीहि जीवस्य धनादिना नोपकारगंधोऽप्यस्ति धर्मस्वैव

तदुपकारकत्वात् ।

टीकेचा अर्थ :- जे काही अनशनादि तपाचे अनुष्ठान जीवास पूर्वपापाचा नाश करण्याने तथा नवीन पापाचे निवारण करण्याने उपकारक आहे. ते शरीरास ग्लानि आदि उत्पन्न करण्यास निमित्त असल्यामुळे अपकारक आहे; आणि जे धनादिक भोजनादिकद्वारा उपयोगामुळे क्षुधा वगैरे वेदनांचा नाश करण्यास निमित्त असल्यामुळे शरीरास पोषक उपकारक आहे, ते धनादिकाचे उपार्जन हे पापवृत्तीस निमित्त असल्यामुळे जीवाला अपकारक आहेत, कारण ते पाप जीवास अपकारक आहेत. कारण ते दुर्गतीला साधन आहेत, अतएव शरीर हे जीवास नाममात्राही उपकारक नाहीत. धर्मच जीवाला उपकारक आहे.

विशेषार्थ :- यावरून असे समजावे की, धनादिद्वारा जीवावर लेशमात्र उपकार नाही. जीवास उपकारक तर एकमात्र निश्चयरलत्रयरूप आत्मधर्मच आहे ॥१९॥

यावर शिष्य पुनश्च प्रश्न करतो -

उत्थानिका टीका :- ‘तर्हि कायस्य धनादिना उपकारश्चिन्त्यते इति तत्त्वेति-अत्राह शिष्यः - “हे भगवन् ! यदेवं “तर्हि शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ।” इत्यभिधानात्स्यापायनिरासाय यत्नः क्रियते न च कायस्यापायनिरासो दुष्कर इति वाच्यं । ध्यानेन तस्यापि सुकरत्वात् । तथा चोक्तम् (तत्त्वानुशासने)-

“यदात्रिकं फलं किंचित्पलमामुत्रिकं च यत् ।

एतस्य द्वितयस्यापि ध्यानमेवाऽग्रकारणम्” ॥२९७॥

‘झाणस्त ण दुः्खं किंपि इति च अत्र गुरुः प्रतिषेधमाह तत्र, ध्यानेन कायस्योपकारो न वित्य इत्यर्थः ।

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- जेव्हा शरीराच्या उपकाराचा विचार करण्यात येतो; भगवन् ! जर असे असेल तर “शरीर हे धर्माचे आद्य साधन आहे.” या कथनानुसार त्या शरीरास रोगादिकापासून रोकण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. आणि शरीरबाधाही दूर करणे मुळिल नाही असे समजावे. कारण ध्यानद्वारा त्या रोगादिकांना दूर करणे सहज शक्य होऊ शकते. हेच तत्त्वानुशासनामध्ये सांगितले आहे.

“यदात्रिकं फलं.....ध्यानमेवाऽग्रकारणम्” ॥२९७॥

श्लोकार्थ :- जे इहलोकविषयक फल आहे आणि जे परलोकविषयक फल आहे, त्या दोही फलाचे प्रथान कारण ध्यानच आहे. ध्यानास दुर्लभ दुष्प्राप्य असे

काहीही नाही. या सर्व बाबींचा निषेध करतांना सांगतात की, 'तसे नाही, ध्यानद्वारा शरीराच्या उपकाराचे चिंतन करावयास नको.' असा भावार्थ आहे. कारण -

इतश्चिंतामणिदिव्यः इतः पिण्याकखण्डकम् ।

ध्यानेन चेदुभे लभ्ये, १५द्वियन्तां विवेकिनः ॥२०॥

अन्यार्थ :- (इतः चिन्तामणिः दिव्यः इतः च पिण्याकखण्डकम्) एका वाजूला दिव्य चिंतामणी रल आणि दुसरीकडे काचेचा तुकडा आहे. (चेतु) असे असेल तर (ध्यानेन उभे लभ्ये) ध्यानाने दोन्हीही प्राप्त होण्यायोग्य असतील तर (विवेकिनः, आदियन्ताम्) विवेकी जनानी कशाचे ध्यान करून आदर करावा ?

संस्कृत टीका :- अस्ति । कोऽसौ ? चिन्तामणिः-चिंततार्थप्रदो रत्नविशेषः किंविशिष्टो ? दिव्यो देवेनाधिष्ठितः । इतः ? अस्मिन्नेकस्मिन् पक्षे इतश्चान्यस्मिन् पक्षे पिण्याकखण्डकं कुत्सितं अल्पं वा खलखण्डकं अस्ति । एते च उभे द्वे अपि यदि ध्यानेन लभ्ये, अवश्यं लभ्ये, तर्हि कथय द्वयोर्मध्ये कतरस्मिन्नेकस्मिन् विवेकिनो लोभच्छेदविचारचतुरा आदियन्ताम् आदरं कुर्वन्तु । तदैहिकफलाभिलाषं त्यक्त्वा आमुनिकफलासिद्ध्यर्थमेवात्मा ध्यातव्यः । उक्तं च (तत्वानुशासने)-

“तद्व्यानं रौद्रमार्त वा यदैहिकफलार्थिनाम् ।

तस्मादेतत्परित्यज्य धर्मशुक्लमुपास्यताम्” ॥२२०॥

टीकेचा अर्थ :- चिंतित प्रयोजन पूर्ण करणारा एक दैवी, दिव्य चिंतामणी रल एका वाजूला आणि दुसर्या पिण्याक-खल तुकडा-एक हीन कुत्सित काच आहे. हे दोन्ही जर ध्यानाने प्राप्त होत असतील, अवश्य प्राप्त होऊ शकतात; (तर सांगा त्या दोनपैकी एकासंबंधी विवेकीजनांनी) जे लोभास बळी न पडता विचार करण्यात चतुर आहेत, त्यांनी ध्यान करून कोणाचा आदर करावा ? म्हणून ऐहिक फलाची वांछा सोडून परलोकासंबंधी लोकोत्तर फलाची सिद्धी व्हावी म्हणून आत्माचेच ध्यान करावे. हेच तत्वानुशासनामध्ये सांगितलेले आहे -

“तद्व्यानं.....धर्मशुक्लमुपास्यताम्” ॥२२०॥

श्लोकार्थ :- जे ऐहिक फलाची वांछा करतात त्यांचे ते रौद्र आणि आर्तध्यान आहे. म्हणून त्याचा त्याग करून धर्मध्यान व शुक्लध्यानाची साधना करावी. ॥२२०॥

विशेषार्थ :- ज्ञानी ऐहिक सुखाची वांछा करीत नाही. तो आर्त व रौद्र ध्यान सोडून धर्मध्यानाची साधना करतो. लौकिक सुखाची इच्छा करणाऱ्यास आर्त आणि रौद्र ध्यान असते. ॥२२०॥

उत्थानिका टीका :- स आत्मा कीटश इति-अथेवमुद्बोधितश्रद्दधानो
विनेयः पृच्छति यो युष्माभिर्धर्यात्वयतयोपदिष्टः पुमान् स किस्वस्लप इत्यर्थः ।
गुरुराह-

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- ज्या आत्म्याचे ध्यानास धर्म्यध्यान म्हटले आहे तो
आत्मा कसा आहे, त्याचे स्वरूप काय आहे ? गुरु उत्तर देतात -

स्वसंवेदनसुव्यक्तो तनुमात्रो निरत्ययः ।

अत्यन्तसौख्यवानात्मा लोकालोकविलोकनः ॥२९॥

अन्यर्थ :- (आत्मा लोकालोकविलोकनः) आत्मा आपल्या शुद्ध स्वरूपाने
लोक आणि अलोकास जाणणारा आहे. (अत्यन्तसौख्यवान्) सातिशय अत्यंत सुखाने
समृद्ध आहे; (तनुमात्रो) देहप्रमाण लोकाचे क्षेत्र व्यापून राहणारा आहे; (निरत्ययः)
अविनाशी ध्रुव चेतन पदार्थ आहे. (स्वसंवेदनसुव्यक्तः अस्ति) मात्र स्वसंवेदन
ज्ञानपर्यायद्वारा अनुभवगम्य आहे.

संस्कृत टीका :- अस्ति । कोऽसौ ? आत्मा । कीटशः ?
लोकालोकविलोकनः । लोको जीवाद्याकीर्णमाकाशं ततोऽन्यदलोकः तौ
विशेषेण अशेषविशेषेणिष्ठतया लोक्यते पश्यति जानाति इति । एतेन
“ज्ञानशून्यं चैतन्यमात्रमात्मा” इति सांख्यमतं, बुद्ध्यादिगुणोऽज्ञितः पुमानिति
यौगमतं च प्रत्युक्तं । प्रतिध्वस्तश्च नैरात्मवादो बौद्धानां पुनः कीटशः ?
अत्यन्तसौख्यवान्-अनन्तसुखस्यभावः । एतेन सांख्ययौगतन्त्रं प्रत्याहतं पुनरपि
कीटशः ? तनुमात्रः स्वोपात्तशरीरपरिमाणः इति । एतेन व्यापकं
बटकणिकामात्रं चात्मानं वदंतौ प्रत्याख्यातौ । पुनरपि कीटशः ? निरत्ययः
द्रव्यस्लपतया नित्यः एतेन गभादिमरणपर्यन्तं जीवं प्रतिजानानश्चार्वाकी
निराकृतः । ननु प्रमाणसिद्धे वस्तुन्येव गुणवादः श्रेयान्-न चात्मनस्तथा
प्रमाणसिद्धत्वमस्तीत्यारेकायामाह । स्वसंवेदन-सुव्यक्तः इति ।

उक्तं च (तत्त्वानुशासने) -

“वेद्यत्वं वेदकत्वं च यत्त्वस्य स्वेन योगिनः ।

तत्त्वसंवेदनं प्राहुरात्मनोऽनुभवं हशम् ! ॥२९६॥

इत्येवं लक्षणस्वसंवेदनप्रत्यक्षेण सकलप्रमाणध्युर्येण सुव्यक्तः सु-सुष्टु
उत्कैश्च गुणैः संव्यक्तः इत्यपि पाठः संपूर्णतया व्यक्तः विशदतयानुभूतो
योगिभिः स्वेकदेशेन ?॥२९॥

टीकेचा अर्थ :- आचार्य या श्लोकामध्ये आत्म्याची पाच विशेषणे समजावून
सांगतात, १. जो लोक-अलोकासहीत सर्व वस्तुमात्र जाणणारा २. अत्यंत अनंतसुखसंपन्न

३. शरीरपरिमाण ४. अविनाशी आणि ५. स्वसंवेदनगम्य.

१. हा आत्मा लोकालोकसहित सर्वपदार्थाना प्रत्यक्ष जाणणारा आहे. हे कथन व्यवहाराने आहे. याचा अर्थ असा नाही की त्यांचे ज्ञान सर्वज्ञेयाकार नाही. त्यांचे ज्ञान सर्वज्ञेयाकाररूप आहेच. परंतु ते ज्ञेयाकाररूपाने (ज्ञेयार्थरूपाने) परिणमन करीत नाहीत. ते एकमात्र ज्ञायकरूपाने चैतन्यमात्ररूपाने आन्याचे वेदन करतात. एवढाच त्याचा आशय आहे. या कथनाने १. ज्ञानशुन्य चैतन्यमात्रच आत्मा असे मानणाऱ्या सांख्यमताचे खंडन होते, २. तसेच बुद्ध्यादि गुणांनी आत्मा रहित आहे असे नैव्यायिक मानतात, त्याचे खंडन होते. ३. तसेच “सर्वं अणतं” “सर्वं अनात्मरूप आहे”, या बैद्धांच्या मान्यतेचेही खंडन होते.

१. आत्मा अत्यंत अनंतसुखस्वरूप आहे. या विशेषणाने सांख्य आणि यौग मताचे खंडन होते.

२. आत्मा तनुमात्र, स्वयं ग्रहण केलेल्या शरीरपरिमाण आहे. या कथनाने आत्मा विश्वव्यापक आहे, अथवा तो वटबीजाप्रमाणे लहान आहे, असे मानणाऱ्याचेही खंडन होते.

३. हा आत्मा निरत्यय अर्थात् द्रव्यदृष्टीने नित्य आहे. या कथनाने आत्मा गर्भापासून मरेपर्यंतच असतो या चार्वाक मताचे खंडन होते.

यावर शिष्य शंका उपस्थित करतो की, प्रमाणसिद्ध वस्तुच या सर्व विशेषणांनी सिद्ध होते, हेच मत उचित आहे. परंतु अशा प्रकारे आत्मा हा प्रमाणसिद्ध तर नाही, तर ही विशेषणे आन्यास कसे लागू होतील ? या शंकेचे समाधान आचार्य करतात की, तो आत्मा स्वसंवेदनप्रत्यक्ष ज्ञानपर्यायद्वाराच प्रत्यक्ष गम्य आहे. म्हणून त्याचे अस्तित्व प्रमाणसिद्ध आहे. तत्वानुशासन श्लोक १६१ मध्ये सांगितलेले आहे की,

“वेद्यत्वं..... दृशम् !” ॥१६१॥

श्लोकार्थ :- ज्या योगीला आन्याचे आत्मद्वाराच वेद्यत्व (अनुभनीयता) आणि वेदकत्व (अनुभव अर्थात् ज्ञायकपणा) आहे. त्यास स्वसंवेदन ज्ञान म्हणतात. तोच आन्याचा अनुभव अथवा प्रत्यक्ष दर्शन आहे. या सर्व लक्षणांनी युक्त आत्मा एक चेतनमात्र स्वानुभव गम्य वस्तु आहे. स्वानुभव प्रत्यक्ष हे सर्वश्रेष्ठ प्रमाण आहे. तो या पाच विशेषणांनी ज्ञात होतो. योगीप्रत्यक्ष आहे, जर आत्मा स्वानुभवप्रत्यक्ष आहे तर त्याची उपासना कशी होईल ? ॥२१॥

उत्थानिका टीका :- यद्येवं, तस्योपास्तिः कथमिति ?

अत्राह शिष्यः - यद्येवमात्मास्ति तस्योपास्तिः कथमिति स्पष्टम्

आत्मसेवोपाय-प्रश्नोऽयम् । गुरुराह -

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- जर आत्मा स्वानुभवप्रत्यक्ष आहे तर त्याची उपासना कशी होईल ? असा हा आत्मसाधनेबाबत प्रश्न आहे. गुरु उत्तर देतात -

संयम्य करणग्राममेकाग्रत्वेन चेतसः ।

आत्मानमात्मवान्यायेदात्मनैवात्मनि स्थितम् ॥२२॥

अन्वयार्थ :- (एकाग्रत्वेन चेतसा करणग्रामं संयम्य) मन आपल्या आत्मामध्ये एकाग्र करून समस्त इंद्रियांना संयमित करून (आत्मनैव) आपल्या आत्माद्वाराच (आत्मवान् आत्मनि स्थितम्) आत्मवान् पुरुषाने आपल्या आत्ममध्येच असणाऱ्या (आत्मानं) आत्माचे (ध्यायेत) ध्यान करावे.

संस्कृत टीका :- ध्यायेत् भावयेत् । कोऽसौ आत्मवान् गुरुंद्विद्यमनाऽभ्यस्तः ? स्वायत्तवृत्तिर्वा । कं ? आत्मानम् यथोक्तस्यभावं पुरुषं । केन ? आत्मनैव स्वसंवेदनस्तपेण स्वेनैव तज्जाप्तौ करणान्तराभावात् । उक्तं च । (तत्त्वानुशासने) -

स्वपरज्ञप्तिस्तुपत्वान्न तस्य करणान्तरम् ।

ततश्चिन्तां परित्यज्य स्वसंवित्यैव वेद्यताम् ॥१६२॥

“ तिष्ठन्तमित्याह, आत्मनि स्थितं स्वस्तपमात्राधारत्वात् । किं कृत्वा ? संयम्य रूपादिभ्यो व्यावृत्य । किं करणग्रामं चक्षुरादीन्द्रियगणं । केनोपायेन ? एकाग्रत्वेन एकं विवक्षितमात्मानं तं द्रव्यं पर्यायं वा अग्रं प्राधान्येनालंबनं विषयो यस्य (तत्) अथवा एकं पूर्वापरपर्यायनुसूतं अग्रमात्मग्राह्यं तस्य तदेकाग्रं तद्भावेन । कस्य ? चेतसो मनसः । अयमर्थो यत्र, चिदात्मन्येव वा श्रुतज्ञानावष्टंभादालंबितेन मनसा । इन्द्रियाणि निस्त्वा स्वात्मानं च भावयित्वा तत्रैकाग्रतामासाद्य अन्यां चिन्तां त्यक्त्वा स्वसंवेदने-नैवात्मानमनुभवेत् । उक्तं च ।

“गहियं तं सुयणाणा पच्छा संवेयणेण भाविन्न ।

जो ण हु सुयमवलंबइ सो मुज्जाइ अप्पसब्हावो ॥”

तथा च (समाधितंत्रे) -

“प्रच्याव्य विषयेभ्योऽहं मां मयैव मयि स्थितं ।

बोधात्मानं प्रपत्नोऽस्मि परमानन्दनिर्वृतम् ॥२१॥”

टीकेचा अर्थ :- आत्मस्वरूपात लीन जीव, इंद्रिय आणि मन यांच्या स्वैर प्रवृत्तीला रोकून (इंद्रियभोगामध्ये रत न होता) स्वैराचारात प्रवर्तन न करता पूर्वगाथानिस्तपित (श्लोक २९ मध्ये) आत्माला आत्मद्वाराच मात्र अर्थात् आपल्याच

ज्ञानपर्यायद्वारा आपल्याच ज्ञायकमात्र आत्म्याला आत्मद्वाराच, तेथे त्या आत्म्याच्या ज्ञाप्तीमध्ये अन्य करणाची अपेक्षा नसल्याने, स्वसंवेदन ज्ञानाने अनुभवतो. हेच तत्त्वानुशासनामध्ये १६२ श्लोकात सांगितले आहे की,

“स्वपरज्ञाप्तिस्वरूपत्वात्.....स्वसंवित्यैव वेद्यताम् ॥१६२॥”

श्लोकार्थ :- :- तो ज्ञानस्वरूप आत्मा, ज्ञान हे एकाचसमयी स्वपराला जाणत असल्यामुळे स्वपरप्रकाशक आहे. म्हणून त्यास आत्मानुभूतीमध्ये अन्य कोणत्याही निमित्ताची अपेक्षाच असू शकत नाही, म्हणून त्याची चिंता न करता स्वसंवेदनरूप ज्ञानपर्यायद्वाराच अनुभव घ्यावा.

शिष्य प्रश्न करतो की, आत्म्यामध्ये स्थित आत्म्याला अनुभवतो. कारण वस्तुत: तर जीवाचे सर्वच परिणाम-सर्वच पदार्थाचे परिणाम एकमात्र आत्माश्रितच असतात. इंद्रिये व मनाच्या सर्व विकल्पांच्या रूपादिकांना, रोकून अर्थात् इंद्रियांना रोकून, एकाग्रतेने आत्मस्वरूपात लीन होऊन, अर्थात् एकमात्र विवक्षित चैतन्यमात्र उपयोगस्वरूप आत्म्याचे द्रव्य अथवा पर्याय मात्रामध्ये लीन होतो तोच आपल्या आत्म्यामध्ये स्थिर होतो. ही आहे एकाग्रता.

अथवा पूर्ववर्ती आणि उत्तरवर्ती सर्व पर्यायामध्ये एकरूपाने असणाऱ्या ज्ञायक स्वभावाला, तो सर्वच पर्यायामध्ये व्यापून असतो, - म्हणून तेच वस्तुचे एकमात्र स्वरूप आहे, त्यामध्ये ज्ञानधारेला स्थिर करणे ही एकाग्रता येथे अभीष्ट आहे. तेथे मन लीन करणे. याचा आशय हा की, एका विषयामध्ये श्रुतज्ञानाचे अवलंबन घेऊन आगमनानुसार इंद्रियांना, विषयापासून क्षायोपशमिक ज्ञानास, रोकून स्वसंवेदनज्ञानद्वारा मात्र आत्म्याचे ध्यान करावे. अनगारधर्मामृतामध्ये तिसऱ्या अध्यायांत -

“गहियं.....अप्यसब्भावो ॥”

श्लोकार्थ :- :- जिनसूत्रावरूप आत्म्यास जाणून घेऊन नंतर स्वसंवेदनाने त्याचीच भावना करतो, जो जिनसूत्रांचा आश्रय न घेता प्रवृत्ती करतो, तो आपल्या शुद्धस्वरूपास प्राप्त करीत नाही. असेच समाधितंत्रात सांगितले आहे -

“प्रच्याव्य.....परमानन्दनिर्वृत्तम् ॥२१॥”

श्लोकार्थ :- :- मी इंद्रियांच्या विषयापासून परावृत्त होऊन माझ्या आत्म्यालाच माझ्या आत्म्याचा अवलंब घेऊन माझ्या आत्म्यामध्येच स्थित ज्ञानमात्र चिन्मात्र आत्म्याला प्राप्त करतो आणि आत्मोऽस्य आनंदाचा अनुभव घेतो.

विशेषार्थ :- :- आत्मध्यानामध्ये एकमात्र त्रिकालध्रुव ज्ञायकस्वरूप अथवा शुद्ध आत्माच विषय असतो. पाच इंद्रियाच्या विषयांचा व मनाच्या विकल्पांचा सर्वथा अभाव असतो. मनाच्याद्वारा होणारे नयविकल्पही नसतात. अशी ही एक आत्मध्यानमात्र

निश्चय धर्मध्यानमात्र अवस्था आहे. ॥२२॥

उत्थानिका टीका :- आत्मोपासनया किमिति-अथाह शिष्यः-भगवन् आत्मोपासनया आत्मसेवनया किं प्रयोजनं स्यात् ? फलप्रतिपत्तिपूर्वकत्वात् प्रेक्षाव-त्ववृत्तेरिति पृष्ठः सन् गुरुराचष्टे :-

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- पुनः शिष्य विचारतो - भगवन् ! आत्माच्या उपासनेने काय प्रयोजन साधणार ? विचारी आत्मा तर फलाच्या ज्ञानपूर्वकच प्रवृत्ती करतो. असे शिष्याने विचारत्व्यानंतर आचार्य उत्तर देतात -

अज्ञानोपास्तिरज्ञानं ज्ञानं ज्ञानिसमाश्रयः ।

“ददाति यत्तु यस्यास्ति” सुप्रसिद्धमिदं वचः ॥२३॥

अन्वयार्थ :- (अज्ञानोपास्ति: अज्ञानं ददाति) अज्ञानाची उपासना आत्मज्ञानशुन्य उपासना-तर अज्ञानच हृष्ट करणार ! (ज्ञानिसमाश्रयः ज्ञानं ददाति) ज्ञानाची उपासना तर ज्ञानच देणार ! (यत्तु यस्य अस्ति तत् एव ददाति) ज्याजवल जे आहे तेच तो देणार ! (इदं सुप्रसिद्धं वचः) हे सुप्रसिद्ध वचन आहे.

संस्कृत टीका :- ददाति । कोऽसौ अज्ञानस्य देहादेर्मूढभ्रांति संदिग्धगुरुविदीर्वा उपास्तिः सेवा । किं अज्ञानम् मोहभ्रमसंदेहलक्षणं । तथा ददाति । कोऽसौ ज्ञानिनः स्वभावस्यात्मनो ज्ञानसंपन्नगुरुविदीर्वा समाश्रयः । अनन्यपरतया सेवनम् । किं ज्ञानं स्वार्थावबोधं । उक्तं च ।

ज्ञानमेव फलं ज्ञाने ननु श्लाघ्यमनश्वरम् ।

अहो मोहस्य महात्म्यमन्यदप्यत्र मृग्यते ॥

कोऽत्र ? इष्टान्तः ? इत्याह-यत् इत्यादि ददाति इत्यत्रापि योज्यम् । तु अवधारेण तेनायमर्थः संपद्यते । यदेव यस्य स्वाधीनं विद्यते स सेव्यमानस्तदेव ददातीति । एतद्वाक्यं लोके सुप्रतीतम् । अतो भद्र ! ज्ञानिनमुपास्य समुलंभितस्वपरविवेकज्योति-रजस्तमात्मनाऽत्मनि सेव्यश्च ॥२३॥

टीकेचा अर्थ :- अज्ञानीची उपासना-जड देहादिकांची उपासना-अर्थात् मिथ्या भ्रान्ति व अज्ञानी गुरु आदिकांची उपासना अंज्ञानच देणार, भ्रान्तिच देणार, अज्ञान वाढविणारीच असणार आणि ज्ञानीची उपासना ज्ञानाचेच फल देणारी असेल. हेच सांगितले आहे -

ज्ञानमेव.....मृग्यते ॥

श्लोकार्थ :- ज्ञान व ज्ञानीची उपासना प्रशंसनीय आणि अविनश्वर यथार्थ सम्यग्ज्ञानासच निमित्त आहे. अहो ! हा मोहाचा प्रभाव आहे की, ज्ञानसाधनेचे

फलही अन्यत्र शोधण्यात येते.

याबाबत दृष्टान्त असा की, “जे ज्याच्या मालकीचे आहे, तो तेच देऊ शकतो” हे भद्र ! ज्ञानीची उपासना करून प्रगट झालेली भेदविज्ञानाची ज्योति ज्याच्या अंतरी जागी असेल अशा आत्माची आत्मद्वारा एकाग्रतेने निरंतर सेवा करणे हेच योग्य आहे. ॥२३॥

उत्थानिका टीका :- ज्ञानिनः किं ? इति ।

अन्नाऽप्याह शिष्यः । ज्ञानिनः अध्यात्मस्थस्य किं भवति इति निष्पन्नयोग्यपेक्षया स्वात्मध्यानफलप्रश्नोऽयम् । गुरुराह-

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- येथे शिष्य पुनः प्रश्न विचारतो की, आध्यात्मरत ज्ञानीला काय फल प्राप्त होते ? स्वात्मस्थित निष्पन्न योगीच्या अपेक्षेने स्वात्मज्ञानाचे फल काय ? असा हा प्रश्न आहे. आचार्य सांगतात -

परीषहाद्यविज्ञानादास्त्रवस्य निरोधिनी ।

जायतेऽध्यात्मयोगेन कर्मणामाशु निर्जरा ॥२४॥

अन्वयार्थ :- (अध्यात्मयोगेन परीषहाद्यविज्ञानात्) अध्यात्मयोगाने आत्मा आत्म्यामध्ये स्थिर झाल्याने परीषह उपसर्ग अथवा कष्टाचे परिज्ञान न झाल्यामुळे (आस्त्रवस्य निरोधिनी कर्मणां निर्जरा) आस्त्रवाला रोकणारी कर्माची निर्जरा (आशु जायते) शीघ्रच होते.

संस्कृत टीका :- जायते भवति । काऽसौ निर्जरा एकदेशेन संक्षयो विश्लेष इत्यर्थः । केषां ? कर्मणाम् । सिद्धयोग्यपेक्षपयाऽशुभानां शुभानां च साध्ययोग्यपेक्षया त्वसद्देयादीनां कथे ? आशु-सद्यः । केन ? अध्यात्मयोगेन आत्मन्यात्मनः प्रणिधानेन, किं केवला ? नेव इत्याह-निरोधिनी-प्रतिषेधयुक्ता । कस्य ? कर्मणामित्यत्रापि योज्यम् । कुतः इत्याह परीषहाद्यविज्ञानात् परीषहाणां क्षुधादिदुःखभेदानां आदिशब्दाद्वयादिकृतोपसर्गवाधानामविज्ञानात् असंवेदनात् । तथा चोक्तं -

यस्य पुण्यं च पापं च निष्फलं गलति स्वयम् ।

स योगी तस्य निर्वाणं न तस्य पुनरास्त्रवः ॥१॥

तथा च (तत्त्वानुशासने)-

तथाहेयचरमांगस्य ध्यानमभ्यसतः सदा ।

निर्जरा संवरश्चास्य सकलाऽशुभकर्मणाम् ॥२२५॥

अपि च (समाधितंत्रे)-

आत्मदेहान्तरज्ञानजनिताल्हादनिर्वृतः ।

तपसा दुष्कृतं धोरं भुंजानोऽपि न खिद्यते ॥३४॥

सा खलु कर्मणो भवति तस्य सम्बन्धस्तदा कथमिति । (श्रुयतां)

एत्वा व्यवहारनयाद्गुते । कुत ? इत्याशंकायां पुनराचार्य एवाह ।
वत्स ! आकर्णय खलु यस्मात् सा एकदेशेन विश्लेषलक्षणा निर्जरा कर्मणः
चित्सामान्यानुविधायि-पुद्गलपरिणामस्तप्य द्रव्यकर्मणः सम्बन्धिनी संभवति ।
द्रव्ययोरेव संयोगपूर्वविभागसंभवत् तस्य द्रव्यकर्मणस्तदा योगिनः स्वस्तप्य-
मात्रावस्थानकाले सम्बन्धः प्रत्यासत्तिरात्मना सह कथं ? केन संयोगादिग्रकरेण
सम्भवति ? इति सूक्ष्मेक्षिकया समीक्षस्व न कथमपि सम्भवतीत्यर्थः । यदा
खल्वात्मैव ध्यानं ध्येयं च स्यात्तदा सर्वात्मनाप्यात्मनः परद्रव्याद् व्यावृत्य
स्वस्तपमात्रावस्थितत्वात् कथं द्रव्यांतरेण संबंधः स्यात्तस्य द्विष्टत्वात् । न
चैतत् संसारतीरग्राप्तस्यायोगिनो मुक्तात्मवत्पंचन्हस्यरोगारणकालं यावत्था-
वस्थानसंभवात् कर्मक्षणाभिमुखस्य (तत्) - लक्षणोत्कृष्टशुक्ललेश्यासंस्कारा-
वेशवशात्तावन्मात्रकर्मपारतन्यवहरणात् ।

तथाचोक्तम् परमागमे -

“सीलेसि संपत्तो णिरुद्धणिस्सेसआसबो जीवो ।

कम्मरयविष्पमुक्को गयजोगो केवली होदि ॥”

टीकेचा अर्थ :- निष्पत्र म्हणजेच सिद्धयोगीला अशुभ तसेच शुभकर्माची
निर्जरा (एकदेश संक्षय म्हणजेच विश्लेष) होते; ती अध्यात्मयोगाने आपल्या शुद्ध
चैतन्यस्वरूपात लीनतेमुळे त्यास केवळ निर्जरा मात्र (आस्रवाविना) शीघ्र होते. येथे
आस्रवांच्या निरेधिनी म्हणण्याचा आशय, नवीन कर्माचा आस्रव न होता हाच आहे.
क्षुधादि परीषहाच्या वेदना तसेच आदि शब्दाने देवादिद्वारा केलेल्या उपसर्गाचीही
त्याकाळी वेदना होत नाही. ही निर्जरा संवरपूर्वकच असते. हेच आत्मानुशासनमध्ये
पुढील श्लोकात सांगतात -

यस्य पुण्यं.....पुनरास्त्रवः ॥११॥

श्लोकार्थ :- ज्याला पुण्य आणि पापकर्म फल दिल्याविना स्वयमेव गळून
जातात. तो योगी असून त्यास निर्जरा व निर्वाण होतो, त्यास आस्रव होत नाही.
पुण्य आणि पाप दोहोंचीही निर्जरा होते. तसेच तत्त्वानुशासनमध्ये सांगतात -

तथाद्युचरमांगस्य.....कर्मणाम् ॥११४॥

श्लोकार्थ :- जो ध्यानाचा अभ्यास करतो अशा अचरम शरीरी जीवास सर्वच
अशुभ कर्माची निर्जरा होते.

तसेच समाधिशतकामध्ये आचार्य पूज्यपाद देवनंदी सांगतात -
आत्मदेहान्तरज्ञान.....न खिद्यते ॥३४॥

श्लोकार्थ :- आत्मा आणि देह यामधील भेदविज्ञानामुळे उत्पन्न होणाऱ्या आनंदाने परिपूर्ण योगी, तपस्येद्वारा भयंकर उपसर्ग तसेच घोर परीषह असतांनाही तो खेदखिन्न होत नाही.

जर निर्जरा कर्माची होते तेव्हा कर्माचा संबंध कसा ? तर पुनः श्रूयताम् । आचार्य सांगतात की ती निर्जरा वास्तविक कर्माची होते.

तर मग कर्माचा संबंध कोणत्या प्रकारे आहे ? वत्स ! ऐक वस्तुतः तर ती निर्जरा एकदेश कर्माचा विश्लेषणरूप द्रव्यकर्मसंबंधी होते. कारण दोन द्रव्यांचा संयोगपूर्वक त्यांचा विभाग संभवतो.

जेव्हा योगी आत्मास्वरूपमात्रामध्ये स्थिरता करतो त्यावेळी द्रव्यकर्माचा आत्मासह कोणत्या प्रकारे कोणत्या संयोगादि प्रकाराने संभव आहे. हे जरा सूक्ष्मदृष्टीने विचार कर. अर्थात् कोणत्याही प्रकारे संभवत नाही, असा आशय आहे.

जेव्हा वास्तविक आत्माच ध्यान आणि ध्येय होतो तेव्हा आत्मा सर्व प्रकारे परभावापासून व्यावृत्त होऊन स्वरूपमात्रामध्ये अवस्थित राहतो, तेव्हा अन्यद्रव्यासह संबंध कसा असेल ? कारण संबंध हा तर दोहोच्या आश्रित असतो. ही गोष्ट संसारी जीवाला संभवत नाही असे संसाराच्या पैलतीरास पोहोचलेल्या अयोगीला मुक्तात्याप्रमाणे पाच न्हस्य स्वर झारणमात्र काळ जोपावेतो तसे अवस्थान संभव आहे. अशा कर्माच्या क्षयाच्या सर्वथा अभिमुख जीवाला तशी निर्बंध अवस्था संभवते.

ज्यांचे समस्त कर्म शीघ्र नाश होणार आहेत अशा चौदाच्या गुणस्थानवर्ती जीवालाही उल्कष्ट लेश्येच्या संस्कारावेशवश तेवढ्या काळपर्यंत (पाच न्हस्य स्वर झारणमात्र काळ पावेतो) कर्मपरतंत्रतेचा व्यवहार होतो. असेच परमागम गोम्मटसार जीवकांडामध्ये सांगितलेले आहे की,

“सीलेसि.....केवली होदि ॥”

श्लोकार्थ :- जे अठार हजार शीलाच्या भेदास पूर्ण पोचले आहेत, त्यांचे स्वामित्व ज्यांना आहे, ज्यांचे सर्वच आस्व निरोधास प्राप्त झाले आहेत, तसेच जे कर्मरूपी रजाने रहित झालेले आहेत ते अयोग केवली होत.

विशेषार्थ :- या श्लोकावरील टीकेतील विशेष लक्षणीय गोष्टी,

१. येथे पं. आशाधरजींच्या टीकेमध्ये काही विशेष आढळून येतात. त्यांनी योग्यामध्ये दोन भेद केलेले दिसून येतात. एक सिद्धयोगी व दुसरे साध्ययोगी.

सिद्धयोगी :- जे प्राप्त नरभवातून मोक्ष पावतात ते सिद्धयोगी होत. यालाच

समाधिशतकामध्ये निष्पन्न योगी संज्ञा आढळून येते. अर्थात् ते चरमशरीरी असतात. साध्ययोगी :- जे अचरम शरीरी असून जे ध्यानाने साधना करतात. ते साध्य योगी म्हटले जातात.

सतिशय अप्रमात् गुणस्थानामध्ये श्रेणीची सुरुवात होऊन दहाव्या गुणस्थानापर्यंत उपशम श्रेणी व क्षपक श्रेणी असते. तेथे शुद्धोपयोगाची प्रधानता असते आणि शुभोपयोग अबुद्धिपूर्वक असतो. शुद्धोपयोगाने क्रमाने धातिकर्माचा क्षय व उपशम होतो. अबुद्धिपूर्वक शुभ भावाने गुणस्थानात विहित विधानानुसार बंध होतो.

क्षपकश्रेणी मांडणारा तद्भव मोक्षगमी असतो. तो नियमाने मोहनीयाचा प्रथमतः क्षय करून बाराव्याच्या अंती तीन धातिकर्माचा क्षय करून तो सकलपरमात्मा होतो. उपशम श्रेणी चढणारा दहाव्या गुणस्थानातून अकराव्यात जाऊन निश्चित खाली येतो. क्षपकश्रेणी मांडणारा नियमाने अकराव्यात न जाता बाराव्या गुणस्थानात जाऊन तीन धाती कर्माचा क्षय करून केवलज्ञानी होऊन आयुकर्माचा अंत-क्षय-झाल्याकारणाने पुनर्थ आयुकर्मासह बंध करीत नाही; तो मुक्त होतोच.

येथे निष्पन्न सिद्धयोगी हा उपशमश्रेणी मांडणारा नसतो. यात वाढा दिसून येत नाही. परंतु सहाव्या सातव्या गुणस्थानांत झुलणारे अचरमशरीरी हे साध्ययोगी-अनिष्पन्न योगी म्हटले जातात.

दुसरी विशेषता ही आहे की, निष्पन्न योगी हा निश्चितच धर्म ध्यान व शुक्लध्यानात असतो. त्यामुळे ती निर्विकल्प धर्म व शुक्लध्यानाची भूमिका असते. तेथे मनही आपल्याच शुद्ध आत्म्यामध्ये स्थित असते. त्यामुळे तेथे कर्माचे वा कर्मफलाचे वेदन मुळीच नसते. ही गोष्ट टीकाकार पंडित आशाधरजींनी अत्यंत स्पष्ट केलेली आहे - एकमात्र आपल्या शुद्ध स्वरूपात अवस्थित असतो। ॥२४॥

उत्थानिका टीका :- श्रूयतां चास्यैवाऽर्थस्य संग्रहश्लोक :-

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- आतापावेतो कथित अर्थाचा हा संग्रह श्लोक ऐका.

कटस्य कर्ताहमिति सम्बन्धः स्याद् द्वयोर्द्योः ।

ध्यानं ध्येयं यदात्मैव संबन्धः कीदृशस्तदा ॥२५॥

अन्यार्थ :- (अहं कटस्य कर्ता इति) मी चटईचा कर्ता आहे. या प्रकारे (द्वयोः द्वयोः संबन्धः स्यात्) दोन अत्यंतभावाने भिन्न पदार्थामध्ये संबंध कसा असू शकतो ? (यदा आत्मा एव ध्यानं ध्येयं तदा संबद्धः कीदृशः स्यात्) जेव्हा आत्माच ध्यान, ध्यानपर्यायासह तन्मय आणि ध्येयही आत्माच असतो तेव्हा संबंध

कसा असू शकेल ?

संस्कृत टीका :- स्यात् भवेत् । कोऽसौ ? सम्बन्धः द्रव्यादिना प्रत्यासत्तिः । कयोः ? द्रयोद्र्वयोः कथंचिद् भिन्नयोः पदार्थयोः । इति अनेन लोकप्रसिद्धेन प्रकारेण कथमिति यथाहमास्मि । कीदृशः, कर्ता निर्माता । कस्य ? कटस्य वंशदलानां जलादिप्रतिबंधाद्यर्थस्य परिणामस्य । एवं संबंधस्य द्विष्ठतां प्रदर्श्य प्रकृतेव्यतिरेकमाह । ध्यानमित्यादि ध्यायते येन ध्यायति वा यस्तद्व्यानं, ध्याति क्रियां प्रति करणं कर्ता वा । उक्तं च; (तत्त्वानुशासने)-
‘ध्यायते येन तद्व्यानं यो ध्यायति स एव वा ॥५६॥’

ध्यायते इति ध्येयं (त्रा) ध्यातिक्रियाव्याप्य । यदा यस्मिन् आत्मनः परमात्मना सहैकीकरणकाले आत्मैव चिन्मात्रमेव स्यात् तदा कीदृशः (संयोगादिप्रकारः संबंधो द्रव्यकर्मणा सहात्मनः स्यात् येन जायते) अध्यात्मयोगेन कर्मणामाशु निजरेति परमार्थतः कथ्यते ।

टीकेचा अर्थ :- द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव या चतुष्टयाने जी प्रदेश भेद नतसांनाही (प्रत्यासत्ती) नजिकता असते त्यास संबंध म्हणतात. दोन भिन्न पदार्थामध्ये असा संबंध कसा असू शकेल ? कारण दोन भिन्नप्रदेशी पदार्थाचे प्रत्येक द्रव्याचे स्वचतुष्टय भिन्नभिन्नच असतात. तर वस्तुतः ‘मी आहे’ येथे एका वस्तुमध्ये द्विष्ठ (दोहोंच्या आश्रयाने) संबंध संभवत नाही. दोन भिन्नसत्ताक पदार्थामध्ये संबंध कसा असू शकेल ? (एकाच वस्तुचे द्रव्य-गुण-पर्याय, उत्पादव्यय-धौर्य, द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव, यामध्ये प्रदेशभेदच नाही. म्हणून तेथे तादात्य संबंध आहे.) असा तादात्मसंबंध दोन अत्यंत भिन्न पदार्थात असत नाही. तादात्यसंबंध हाच वस्तुतः संबंध आहे.

ज्याप्रमाणे “मी चटईचा निर्माता आहे.” येथे चटई आणि चटईचा निर्माता हे दोन अत्यंत भिन्न पदार्थ आहेत. तेथे दोहोचा संबंध सांगितला आहे तो वास्तविक संबंध नाही. मात्र असद्भूत व्यवहाराने संबंधाचा उपचार मात्र आहे. तेथे तादात्यरूप संबंध नाही. येथे जीव आणि चटई यांच्या अत्यंत भिन्नतेप्रमाणे प्रकृती आणि आत्मा यामध्ये आत्यंतिक भिन्नता आहे. या दोहोमध्ये परस्पर अत्यंताभाव आहे. हा यथार्थ संबंध नव्हे.

येथे जो ध्यानरूप परिणमतो तो ध्याता कर्ता आहे; आणि तोच ज्ञायक आत्मा ध्येय आहे. ध्याता ध्यानपर्यायासह तन्मय आहे. याप्रमाणे ध्याता ध्येय व ध्यान हे आत्मरूपच आहेत. हेच तत्त्वानुशासनमध्ये सांगितले आहे.

‘ध्यायते येन तद्व्यानं यो ध्यायति स एव वा ॥५६॥’

श्लोकार्थ :- ज्याद्वारा ध्यान करण्यात येते ते ध्यान आहे अथवा जो ध्यान

“ध्याति क्रिया” करतो तो ध्याता ध्यान स्वयं आहे.

ध्यानाचा जो विषय तो ध्येय आहे. ध्याति ही क्रिया असून शुद्धात्मा हा ध्याति क्रियेचा विषय म्हणजे ध्येय आहे व जो ध्यानक्रियेशी तन्मय आहे तो कर्ता आहे. याप्रमाणे ध्यानक्रिया, ध्येय व ध्याता एक आत्माच आहे, अशा ध्यानकाळी ध्यान करणारा आत्मा आपल्याच एकाग्रतेने आपल्याच शुद्ध ज्ञायकस्वरूपाचे ज्ञायकमात्र कारणपरमात्म्याचे ध्यान करतो. तेव्हा संयोग संबंधात आत्म्याचा कर्मासह तन्मयता संबंध कसा असू शकतो ? मागील श्लोकात जे सांगितले आहे की, “अध्यात्मयोगाने (अर्थात् आपल्या आत्म्याशी ध्यानद्वारा एकाग्र ज्ञाले असतांना) कर्माची शीर्घ निर्जरा होते. कर्म स्वयं निर्जरित ज्ञालेत असे हे परमार्थाने कथन आहे.” असे हे परमार्थाने निश्चयकथन आहे.

विशेषार्थ :- १. या श्लोकामध्ये निश्चयाने संबंधाचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे. “द्रव्यादिना प्रत्यासत्तिः संबंधः ।” येथे द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावद्वारा दोहोमध्ये अत्यंत प्रत्यासत्ति नजदीक हेच संबंधाचे लक्षण आहे. तो खन्या अर्थाने संबंध आहे. अर्थात् जेव्हा एक वस्तुमध्ये स्वचतुष्ट्य, उत्पादव्यय-द्वौव्य व द्रव्य-गुण-पर्याय यामध्ये एकमात्र तादात्म्य असते. तोच खरा यथार्थ संबंध. दोन भिन्न द्रव्यामध्ये तादात्म्य कधीही असू शकत नाही. शेष संबंध मात्र असद्भूत व्यवहारानेच आहे. कर्म आणि आत्मा हा परस्परावगाह संबंध आहे. कर्म आणि आत्मा यांचा संयोग असताना रागभाव व आत्मा यांचा संयोगसिद्ध संबंध आहे. तसेच रागादिक व चैतन्य यांचा संयोगसिद्ध संबंध व्यवहाराने आहे.

२. आत्मानुभंगाच्या समयी ध्यानपर्याय, ध्यानपर्यायामध्ये तन्मयतेने व्यापणारा ध्याताही आत्माच आहे. ध्येयही चिन्मात्र आत्माच अशाप्रकारे एक आत्माच ध्यान, ध्येय व ध्याता असल्यामुळे निश्चयध्यानात रत आत्माच असल्याने आत्मा चिन्मात्ररूपाने अनुभवता येतो. ॥२५॥

उत्थानिका टीका :- तर्हि कथं बंधस्तत्पतिपक्षश्च मोक्ष इति ? - अत्राह शिष्यः ‘भगवन् ! यदि आत्मकर्मद्रव्ययोरध्यात्मयोगेन विश्लेषः क्रियते तर्हि कथं केनोपायप्रकारेण तयोर्बंधः परस्परप्रदेशानुप्रवेशलक्षणः संश्लेषः स्यात् । तत्पूर्वकत्वात् विश्लेषस्य, कथं च तत्पतिपक्षो बंधविरोधी मोक्षः सकलकर्मविश्लेषलक्षणो जीवस्य स्यात् तस्यैवाननंतरं सुखहेतुत्वेन योगिभिः प्रार्थनीयत्वात् ।’ गुरुराह -

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- “जर असे असेल तर बंध आणि त्याच्या

प्रतिपक्षभूत मोक्ष कसा ?” येथे शिष्य असा प्रश्न करतो. “हे भगवन् ! जर आत्माला आत्मद्वारा आपल्या चैतन्यमात्र स्वरूपाशी जोडले तर या अध्यात्मयोगाने कोणत्या उपायाने त्यांचा-जीव आणि कर्मचा-बंध असू शकेल ?” कारण बंध म्हणजेच जीवप्रदेश आणि कर्मपरमाणू यांचा परस्पर अनुप्रवेश हाच तर येथे व्यवहाराने बंध आहे. आणि त्यांची निर्जरा व क्षय तरी कसा होणार ? कारण बंधपूर्वकच क्षय होऊ शकतो. तर बंधविरोधी मोक्ष तरी कसा होणार ? कारण संपूर्ण कर्मचा क्षय हाच तर मोक्ष आहे. जीवाला मोक्ष तरी संभवनीय कसा असेल ? कारण मोक्ष हा त्याच काळी सुखास कारण असू शकतो. म्हणूनच तर योगीद्वारा मोक्ष हा स्वाध्यायरूपाने उपादेय आहे. गुरु याचा खुलासा २६ व्या श्लोकात करंतात.

बध्यते मुच्यते जीवः सममो निर्ममः क्रमात् ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन निर्ममत्वं विचितयेत् ॥२६॥

अन्वयार्थ :- (जीवः सममः बध्यते) ममत्वबुद्धीने ग्रस्त जीवच कर्मानी बद्ध होतो. आणि तोच (क्रमात्) क्रमपूर्वक (निर्ममः जीवः मुच्यते) जर ममत्वभावाच्या अभिनिवेशाने रहित असेल तर तोच कर्मानी मुक्त होतो. (तस्मात्) म्हणूनच (सर्वप्रयत्नेन निर्ममत्वं विचितयेत्) सर्वप्रकारे प्रयत्न करून आत्मावर निर्ममत्वाचे संस्कार टाकावेत.

संस्कृत टीका :- मम इत्यब्ययं ममेदं इत्यभिनिवेशार्थं अव्ययानां तेन अनेकार्थत्वात् सममो ममेदं इत्यभिनिवेशाविष्टोऽहमस्येत्यभिनिवेशाविष्ट-श्रोपलक्षणत्वाज्जीवः कर्मभि-बध्यते। तथा चोक्तम् -

‘न कर्मबहुलं जगन्न चलनात्मकं कर्म वा
न चापि करणानि वा न चिदचिदधो बंधकृत् ।’

यदैक्यमुपयोगभूः समुपयाति रागादिभिः ।

स एव किल केवलं भवति बन्धहेतुर्नृणाम् ॥ (कलश)

तथा स एव जीवो निर्ममस्तद्विपरीतस्तैर्मुच्यत इति यथासंख्येन योजनार्थ क्रमादित्युपातं । उक्तं च (ज्ञानाणवि) -

“अकिंचनोहमित्यास्व त्रैलोक्याधिपतिर्भवेः ।

योगिगम्यं तव प्रोक्तं रहस्यं परमात्मनः ॥”

अथवा - “रागी बध्नाति कर्माणि वीतरागी विमुचति ।

जीवो जिनोपदेशोऽयं संक्षेपाद्वन्धमोक्षयोः ॥”

यस्मादेवं तस्मात्सर्वप्रयत्नेन व्रताद्यवधानेन मनोवाक्कायप्रणिधानेन वा निर्ममत्वं विचित्येत् -

“मतः कायादयो भिन्नास्तेभ्योऽहमपि तत्त्वतः ।

नाऽहमेषां किमप्यस्मि ममायेते न किंचन ॥”
इत्यादि श्रुतज्ञानभावनया मुमुक्षुर्विशेषेण भावयेत् ।

उक्तं च -

“निवृतिं भावयेद्यावन्निवृत्तिं तदभावतः ।

न वृत्तिर्न निवृत्तिश्च तदेव पदमव्ययम् ॥” (आत्मानुशासन श्लोक २३६)

टीकेचा अर्थ :- या श्लोकात ‘मम’ हे अव्यय असून ‘ममेदं’ हे पद अभिनिवेश अर्थात् मिथ्या अभिप्राय दर्शविणारे आहे. अव्यय शब्द हा अनेकार्थवाचक असतो; म्हणून सममो आणि ममेदं ही वा काही पदे अभिनिवेशाने ग्रस्त जीव तसेच ‘मी याचा’ इत्यादि मिथ्या अभिप्रायाने पछाडलेला जीव हे उपलक्षण असून त्यामुळे या अभिनिवेशाने मूढ प्राणी कर्मानी बांधल्या जातो. हेच समयसारच्या कलशामध्ये सांगितले आहे. -

‘न कर्मबहुलं जगन्न.....भवति बन्धहेतुर्नृणाम् ॥ (कलश १६४)

श्लोकार्थ :- कार्मणवर्गणेने खचाखच भरलेला हा लोक न बंधाचे कारण आहे; ती कार्मण वर्गणाही बंधाचे कारण नाही; अथवा मन-वचन-कायेचे हलनचलनरूप योगही बंधाचे कारण नाही; इंद्रियेही बंधास कारण नाहीत; तसेच चेतन वा अचेतनाचा वधही बंधास कारण नाही. (जर कार्मण वर्गणा बंधास कारण असेल तर सिद्धांनाही बंध मानावा लागेल. जर मनवचनकायेची क्रिया म्हणजेच योग-बंधास कारण असेल तर अरहंतानाही बंध मानावा लागेल. इंद्रिये जर बंधास कारण असेलील तर यथारण्यात संयमीनाही बंध मानावा लागेल; जर चेतन अचेतनाचा वध बंधास कारण असेल तर साधूनाही बंध मानावा लागेल.) तर जेव्हा जीवाची उपयोगभूमिका रागादिकासह ऐकरूप होते तर तो रागादिरूप उपयोग जीवांचा असेल तर तोच संसारी प्राण्यांना बंधास कारण आहे. परंतु तोच प्राणी जर परद्रव्याच्या व्यामोहात अडकलेला नसेल तर तो याउलट (न रागी-न मोही जीव) कर्मानी मुक्त होतो. या प्रमाणे यथाक्रमाने या पदाने सूचित होते. ज्ञानार्णवात सांगितलेले आहे की,

“अकिंचनोहमित्यास्व.....परमात्मनः ॥” (आत्मानुशासन श्लोक ११०)

श्लोकार्थ :- मी पराबाबत सर्वथा अकिंचित्कर आहे, अशा मान्यतेने हे आत्मन् ! तू तीन लोकाचा अधिपती हो ! हे परमात्मपदाचे-रहस्य जे योगिनाच गम्य आहे-ते तुला सांगितले आहे. अथवा -

“रागी बध्नाति....संक्षेपाद्वन्धमोक्षयोः ॥”

श्लोकार्थ :- जर असे आहे तर त्याकारणाने सर्व प्रकारे पुरुषार्थ करून व्रतादिकांचे अवधान राखून मनवचनकायेच्या प्रवृत्तीला रोकून निर्ममत्वाचेच ध्यान

करावे.

“मतः..... न किंचन ॥”

श्लोकार्थ :- हे शरीरादिक माझ्यापासून भिन्न आहेत आणि मी सुद्धा त्या देहादिकापासून तस्यतः अत्यंत भिन्न आहे. मी ह्या देहादिकांचा कोणीही लागत नाही ! आणि हे परद्रव्य आणि परभाव कोणी ही माझे किंचिन्मात्र नाहीत ! मी तर स्वभावतःच अकिंचन आहे.

इत्यादिक जिनसूत्राच्या भावनेच्या संस्काराने मुमुक्षुंनी भावना भावाव्यात सांगितलेच आहे की, आचार्य गुणभद्र ‘आत्मानुशासनामध्ये’ सांगतात -

“निवृतिं....पदमव्ययम् ॥” (आत्मानुशासन ३ श्लोक २३६)

श्लोकार्थ :- जोपावेतो मुक्ती प्राप्त होत नाही तो पावेतो परद्रव्य आणि परभावामध्ये निवृतीची भावना करावी. त्या अभावी प्रवृत्ती आणि निवृती दोन्ही असणार नाहीत. तेच तर अविनाशी मोक्षपद आहे. ॥२६॥

उत्थानिका टीका : कथं नु तदिति ?- अथाह शिष्यः निर्ममत्वविचितनोपाय-प्रश्नोऽयं। अथ गुरुस्तत्प्रक्रियां मम विज्ञस्य का स्पृहेति यावदुपदिशति -

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- येथे शिष्य विचारतो निर्ममत्वाच्या चिंतनाबाबत हा प्रश्न आहे. आता त्या निर्ममत्वाच्या उपायाचे दिग्दर्शन २७ व्या श्लोकपासून ‘मम विज्ञस्य का स्पृहा’ या ३० व्या श्लोकापर्यंत सांगतात -

एकोऽहं निर्ममः शुद्धो ज्ञानी योगीन्द्रगोचरः ।

बाह्याः संयोगजा भावा मत्तः सर्वेऽपि सर्वथा ॥२७॥।

अन्वयार्थ :- (अहं एकः) मी हा सर्व अवस्था, प्रदेश व गुणामध्ये व्यापक एक चिन्मात्र आहे, (निर्ममः) आणि परद्रव्य व परभाव यामध्ये माझे असे काहीही नाही. (शुद्धो) शुद्ध (ज्ञानी) ज्ञानस्वरूप, आणि (योगीन्द्रगोचरः) योगीन्द्राच्या अनुभवात येण्यायोग्य आहे. (संयोगजा: सर्वेऽपि भावाः) जे काही देह-रागादिक कर्मोदयजनित सांयोगिक भाव आहेत, (ते सर्वेऽपि मत्तः भिन्नाः) ते सर्व सांयोगिक भाव माझेपासून स्वरूपाने भिन्न आहेत.

संस्कृत टीका :- द्रव्यार्थिकनयादेशादेकः पूर्वापरपर्यायानुस्यूतो निर्ममःममेदमहमस्ये-त्यभिनिवेशशून्यः शुद्धः शुद्धनयादेशाद्रव्यभावकर्मनिर्मुक्तो ज्ञानी स्व-पर-प्रकाशनस्वभावो योगीन्द्रगोचरोऽनन्तपर्यायविशिष्टतया केवलिनां शुद्धोपयोगमात्रमयत्वेन श्रुतकेवलिनां च संवेद्यो अहं आत्मा अस्मि प्रत्यक्षः ।

ये तु संयोगजाः संयोगात् द्रव्यकर्मसंबंधाज्ञाता मया सह सम्बन्धं प्राप्ता भावाः देहादयस्ते सर्वेऽपि मतः मत्सकाशात् सर्वथा सर्वेण द्रव्यादिग्रकारेण ब्राह्मा भिन्नाः सन्ति ॥

टीकेचा अर्थ :- द्रव्यार्थिक नयाने मी सर्व प्रदेश, गुण, पर्यायामध्ये व्यापक असल्यामुळे चिन्मात्र एक आहे; पूर्वापार पर्यायामध्ये अनुस्यूत चैतन्यमात्र असल्याने परद्रव्यामध्ये ममतारहित शुद्ध आहे; स्वपर प्रकाशनस्वभावी असल्यामुळे ज्ञानी आहे. सर्व पर्यायरूप एकज्ञेयाकारामुळे केवलीना प्रत्यक्ष आहे व शुद्धोपयोगमात्र असल्यामुळे श्रुतकेवलीना स्वानुभवप्रत्यक्ष आहे; याप्रमाणे दोही योगीन्द्रांना अनुभवगच्छ आत्मा आहे. जे काही संयोगामुळे होणारे द्रव्यकर्मोदयसापेक्ष भाव आहेत, माझ्याशी संबद्ध आहेत ते देहादिक भाव आहेत. ते सर्वच माझ्यापासून द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावाने अत्यंत भिन्न आहेत. ॥२७॥

उत्थानिका टीका :- संयोगात्किमिति संयोगात्-पुनर्भाविक एवं विमृशति देहादिभिः संबंधात् देहिनां किं फलं स्यादित्यर्थः । तत्र स्वयमेव समाधते -

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- साधक प्रश्न करतो की, ‘संयोगाने काय प्राप्त होते’ याचा आशय हा की, देहादिकांच्या संयोगाने काय फल मिळते ? त्याचे समाधान आचार्य करतात -

दुःखसंदोहभागित्वं संयोगादिह देहिनाम् ।

त्यजाम्येनं ततः सर्व मनोवाककायकर्मभिः ॥२८॥

अन्वयार्थ :- (इह देहिनाम् संयोगात् दुःखसंदोहभागित्व) संसारी प्राण्यांना संसारात संयोगामुळे दुःखाची परंपरा भोगावी लागते. (ततः एनं सर्व अहं मनोवाककायकर्मभिः त्यजामि) म्हणून मी या सर्वाना मन, वचन, कायेने सोडतो.

संस्कृत टीका :- दुःखसंदोहभागित्वं दुःखानां संदोहः समूहस्तद्भागित्वं देहिनां इह संसारे संयोगात् देहादिसंबंधाद्भवेत् । यतश्चैवं तत एनं संयोगं सर्व निःशेषं त्यजामि । कैः क्रियमाणं ? मनोवाककायकर्मभिः मनोर्वर्णाद्यालम्बनैरत्मप्रदेशपरिस्पैद्यस्तैरेव त्यजामि । अयमभिग्रायो-मनोवाककायान्प्रति परिस्पन्दमानात्मप्रदेशान् भावतो निरुणात्मि । तद्भेदाऽभेदाभ्यासमूलत्वात्सुख-दुःखैकफलनिवृत्तिसंसुत्योः तथाचोक्तं (समाधितंत्रे) -

‘स्वबुद्धया यावद् गृण्हीयात्कायवाक्चेतसां त्रयम् ।

संसारस्तावदेतेषां भेदाभ्यासेन निर्वृतिः ॥५९”

टीकेचा अर्थ :- या संसारामध्ये संयोगाच्या कारणाने दुःखसमूहास भोगावे

लागते. (अर्थात् देहादिकांच्या संयोगामुळे या संसारी जीवांना दुःख भोगावे लागते.) म्हणून त्या सर्व संयोगांना (अर्थात् त्यासंबंधी असणाऱ्या रागाला) मी संपूर्णपणे सोडतो. येथे अभिप्राय हा की, मी मनवचनकायेच्या आलंबनाने आत्मप्रदेशांचा परिस्पंद होतो. त्यास मी रोकतो. आत्मा मन-वचन-कायेपासून भिन्न आहे. अशा भेदज्ञानाच्या संस्कारामुळे सुखरूप मोक्षाची प्राप्ती होते. तसेच आत्मा मनवचनशरीरासह एकरूप आहे. अशा अभिनिवेशामुळे दुःखरूप संसाराची वृद्धी होते. समाधितन्त्रात सांगितले आहे की, जोपावेतो शरीर वाणी आणि मन हे तिन्ही मीच आहे अशा आत्मत्वभावनेने मानतो तोपावेतो संसाराची अखंड परंपरा आहे. आणि जेव्हा ममत्व सोडून भेदविज्ञान होते, त्याच्या अभ्यासामुळे मुक्ती प्राप्त होते. ||२८॥

उत्थानिका टीका :- पुद्दलेन किल संयोगस्तदपेक्षा मरणादयस्तद्व्यथा: कथं परिहियंत ? इति-पुनः स एवं विमृशति पुद्दलेन देहात्मना मूर्तद्रव्येण सह किल आगमे श्रूयमाणः संयोगः जीवस्य संबंधोऽस्ति । तदपेक्षाश्च पुद्दलसंयोगनिमित्तकाः जीवस्य मरणादि सम्बन्धिन्यो वाधा: सम्भवन्ति । कथं ? केन भावनाप्रकारेण मया परिहियंते । तदभिभवः कथं निवार्यत इत्यर्थः । स्वयमेव समाधते -

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- पुनः तो असा विचार करतो - शरीरादिक मूर्त पुद्दलद्रव्यासह वस्तुतः जीवाचा संयोग आहे. त्या संयोगजनित दुःखानां कसे दूर करावे ? शरीराङ्गिरादिक मूर्त पुद्दलद्रव्यासह तर संयोगाचे कथन आगमामध्ये दिसून येते ? त्याकारणाने अर्थात् पुद्दलसंयोगाच्या निमित्ताने जीवास मरणरोगादि संभवतात. तर कोणत्या भावनांनी मी दुःखद वाधा दूर कराव्यात ? त्यांचे निवारण कसे करावे ? असा आशय.

आचार्य स्वयं त्याचे समाधान करतात -

**न मे मृत्युः कुतो भीतिर्न मे व्याधिः कुतो व्यथा ।
नाहं बालो न वृद्धोऽहं न युवतानि पुद्दले ॥२९॥**

अन्वयार्थ :- (मे मृत्युः न) न मला-आत्माला-मरण आहे, (कुतो भीतिर्न) तर मला मरणाचे भय कसे असेल ? (मे व्याधिः न) न मला रोग आहे; (कुतो व्यथा) तर मला व्यथा कशी असेल ? (न अहं बालो) न मी बालक आहे (न अहं वृद्धो) न मी म्हातारा आहे; (न युवा) न मी तरुण आहे (एतानि पुद्दले) या तर सर्व शरीरपुद्दलाच्या अवस्था आहेत.

संस्कृत टीका :- मे एकोहं इत्यादिना निश्चितात्मस्वरूपस्य (मम)

मृत्युः प्राणत्यागः नास्ति । चिच्छाक्तिलक्षणभावप्राणानां कदाचिदपि त्यागाभावात् यतश्च मे मरणं नास्ति । ततः कुतः कस्मात्मरणकारणात् कृष्ण-सपदेभीतिर्भेदं मम स्यात् ? न कुतश्चिदपि विभेदीत्यर्थः । तथा व्याधिर्वर्तादिदोषवैषम्यं मम नास्ति मूर्त्तसम्बन्धित्वाद्वातादीनां । यतश्चैवं ततः कस्मात् ज्वरादिविकारात् मम व्यथा स्यात् ? तथा (नाहं बालो न वृद्धोऽहं न युवा) बालाद्यवस्थेऽहं नास्मि, ततः कथं बालाद्यवस्थाप्रभवैः दुखैरभिभूयेयं अहमिति सामर्थ्यादत्र द्रष्टव्यं । तर्हि । मृत्युप्रभृतीनि स्युरित्याह-एतानि मृत्युव्याधिबाल्यादीनि पुद्दले मूर्ते देहादावेव सम्भवन्ति मूर्तिर्धर्मत्वदमूर्ते मयि तेषां नितरामसंभवात् ।

टीकेचा अर्थ :- ‘एकोऽहं’ इत्यादि मागील श्लोकात सांगितले आहे त्याप्रमाणे उपयोग मात्र मी आहे’, असा आत्मस्वरूपाचा निर्णय केलेला आहे. त्यामुळे अमूर्त चेतन अशा मला मरण-प्राणांचा वियोग-नाही; चैतन्यशक्तिमात्र हेच निश्चयरूप भावप्राणाचे लक्षण आहे. त्याचा तर वियोग कधी होतच नाही. जर मला मरणच नाही; तर मला कृष्णसप्दिकापासून भीती-भय कसे असेल ? अर्थात् मला कसलेही भय नाही. तसेच जर मला वातपित्तकफादिकांची विषमताच नाही; तर रोगादिक हे शरीरपरिणाम असल्याने मला ज्वरादि विकारांच्या व्यथा कशा असतील ? तसेच ‘मी बाल, तरुण, वृद्धच’ नाही, तर या शरीराच्या अवस्था असल्याने मी या शरीरपरिणामस्वरूप नाही, तंत्र त्यामुळे होणारी दुःखे मला कशी असतील ? हे यावरून निश्चित समजावे की ह्या सुखदुःख वेदना मला नाहीतच.

तर मरणादि शरीराच्या अवस्था कोणास असतील ? या सर्व मरण व्याधी आदि दूरवस्था देहादिक पुद्दलामध्ये संभवतात; कारण ते सर्व मूर्त द्रव्याचे परिणाम आहेत. आणि मी स्वयं अमूर्त चेतनमात्र आहे. म्हणून माझ्या या अवस्था व सुखदुःखे यांचा मला सर्वथा अभाव आहे ॥२९॥

उत्थानिका टीका :- भूयोऽपि भावुक एव स्वयमाशंकते -

तर्हीतान्यासाद्य मुक्तानि पश्चातापकारीणि भविष्यन्ति इति तत्रेति-यद्युक्तरीत्या भयादयो मे न भवेयुस्तर्हि एतादि देहादिवस्तूनि आसाद्य जन्मप्रभृत्यात्मात्मीयभावेन प्रतिपद्य मुक्तानि इदानीं भेदभावनावष्टंभान्मया त्यक्तानि । चिराभ्यस्ताभेदसंस्कारवशात्पश्चातापकारीणि किमिति इमानि मयाऽऽत्मीयानि त्यक्तानीति अनुशयकारीणि मम भविष्यन्ति ।

अत्र स्वयमेव प्रतिषेधमनुध्यायति तत्रेति यतः -

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- वारंवार अशा भावना करणारा भावक स्वयं आशंका करतो की, 'तर प्राप्त झालेल्या त्या शरीरादिकांच्या अवस्था सोडताना पश्चातापास कारण होतील' असेही नाही. जर मागील श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे भय वगैरे मला नसतील तर ह्या देहादिक वस्तू प्राप्त करून अर्थात् जन्मापासून त्यांना आत्मीयभावाने स्वीकार करून आता जर मी सोडल्यात, अर्थात् भेदभावनेने जर त्यांचा त्याग केला तर त्या देहादिक वस्तू, ज्यांना मी चिरकालापासून अभेदरूप अशा संस्काराने (एकत्वबुद्धीच्या संस्कारामुळे) काय त्या वस्तू मला पश्चातपकारी होतील ? अर्थात् ज्यांना मी आपल्या मानन्या अशा त्या वस्तू मी सोडल्या, म्हणून जातील का ? येथे तोच भावक स्वयं प्रतिषेधाचा विचार करून म्हणतो की,

भुक्तोज्जिता मुहुर्मुहान्मया सर्वेऽपि पुद्गलाः ।

उच्छिष्टेष्विव तेष्वद्य मम विज्ञस्य का स्पृहा ॥३०॥

अन्वयार्थ :- (मया सर्वे अपि पुद्गलाः मोहात् मुहुः भुक्तोज्जिता) मी आजपावेतो सर्वच पुद्गल मोहाने वारंवार भोगून सोडलेले आहेत. (तेषु उच्छिष्टेषु इव मम विज्ञस्य का स्पृहा) त्या भोगून उच्छिष्ट अशा वस्तुमध्ये मला-ज्ञानीला-त्याची इच्छा कशी राहील ?

संस्कृत टीका :- मोहात् अविद्यावेशवशात् अनादिकालं कर्मादिभावेनोपादाय, सर्वेऽपि पुद्गलाः मया संसारिणा जीवेन वारंवारं भुक्तोज्जिता: पूर्वमनुभूताः पश्चात् नीरसीकृत्य त्युक्ताः; यतश्चैव तत उच्छिष्टेष्विव स्वयं भुक्त्वा त्यक्तेषु भोजनगंधमाल्यादिषु यथा लोकस्य तथा मम मे संप्रति विज्ञस्य तत्त्वज्ञानपरिणतस्य तेषु फेलाकल्पेषु पुद्गलेषु का स्पृहा ? न काचिदपि । वत्स ! त्वया मोक्षार्थिना निर्ममत्वं विचितनीयम् ।

टीकेचा अर्थ :- मोहाने म्हणजेच अज्ञानाच्या आवेशाधीन झाल्यामुळे अनादि कालापासून या संसारी जीवाने सर्व पुद्गलमय विषयभोगांना वारंवार भोगून आणि नंतर त्यांना नीरस करून सोडलेलेही आहे. जर असे आहे तर एकदा भोगून सोडलेल्या उच्छिष्ट पदार्थमध्ये सामान्य जीवांचीही वांछा नसते तर त्याप्रमाणे भोजन, गंध, माल्यादि भोगून सोडलेल्या उच्छिष्ट विषयामध्ये तुझ्यासारख्या ज्ञानीची इच्छा का वरं असावी ? कदापिही असू नये. जर तुला संसारापासून मुक्तता हवी आहे तर तू एकमात्र निर्ममत्वाची आणि अकिंचनत्वाची भावना करावी, हेच श्रेयस्कर आहे.

विशेषार्थ :- ज्ञानी स्वयं विचार करतो की जसे कोणी एक भोजनादि पदार्थ स्वयं भोगून सोडून देतो आणि तो सोडलेल्या उच्छिष्ट पदार्थाना भोगण्याची इच्छा ही करीत नाही, भोगतच नाही, याचप्रमाणे अज्ञानवश मोहाधीन होऊन मोहाच्या संस्कारामुळे

त्याने सर्व संसारातील भोग्य भोग अनेकवार भोगून सोडले आहेत. समजूतदार ज्ञानी त्यास भोगण्याची इच्छाच करीत नाही. अर्थात् त्यास भोगण्याचा भावच असत नाही. येथे भोगण्याचा भाव वारंवार केला हे कथन तर व्यवहाराचे दिग्दर्शन आहे. निश्चयाने कोणीही परद्रव्य भोगू शकत नाही. कारण जसा दोन द्रव्यामध्ये कर्ताकर्मभाव हा उपचारमात्र आहे तसाच भोक्तुभोग्यभावही उपचारच आहे. कारण त्यावेळी आपल्याच विकारी भावाचे वेदन करतो. ॥३०॥

उत्थानिका टीका :- अथ कथं ते निबंध्यंत इति-अत्राह शिष्यः ।
अथेति प्रश्ने कथं केन प्रकारेण ते पुद्गला जीवेन नियतमुपादियन्त इत्यर्थः
गुरुराह-

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- शिष्य प्रश्न करतो की, “जीवास पुद्गलकर्माचा बंध कसा होतो ?” अथ हे प्रश्नसूचक अव्यय आहे. कोणत्या प्रकारे आत्मा पुद्गल कर्माचे ग्रहण करतो ? गुरु उत्तर देतात -

कर्म कर्महिताबन्धि जीवो जीव-हितस्पृहः ।

स्व-स्वप्रभाव-भूयस्त्वे स्वार्थं को वा न वांछति ॥३१॥

अन्वयार्थ :- (कर्म कर्महिताबन्धि) कर्म कर्मच्या हिताशी अनुबद्ध आहे. (जीवो जीवहितस्पृहः) जीव जीवाच्या हिताशी बांधलेला आहे. (विशेषार्थं कर्मची परिणती कर्मस्वभावानुसार होते. हेच कर्म कर्मचे हित आहे आणि जीव जीवभावाशी संबद्ध आहे. आणि जेव्हा कर्मबंधास अनुकूल रागरूपाने जीव परिणमतो तेव्हा कार्मणवर्गणा तदनुकूल कर्मपर्यायरूपाने परिणमते. एवढ्याच अर्थाने दोहोचा बंध उपचाराने व्यवहारमात्र आहे. या स्वभावाच्या मयदितच जीव चेतनाविकाराने परिणमतो आणि कार्मणवर्गणा त्याकाळी कर्मरूपाने स्वयं परिणमते; हा भाव आहे.) (स्व-स्व-प्रभावभूयस्त्वे) प्रत्येक पदार्थ आपल्या विशेष पर्यायाने परिणमतो तेव्हा (कः वा स्वार्थं न वांछति) कोण आपल्या स्व-अर्थानुसार हित इच्छित नाही ? (परिणमत नाही ?)

‘कथं वि बलिओ जीवो कथंहि कम्माई हुंति बलियाई ।

जीवस्म य कम्मस्स य पुव्वविरुद्धाई वईराई ॥’

श्लोकार्थ :- कधी जीव बलवान होतो तर कधी कर्म बलवान होतात. याप्रकारे जीव आणि कर्म यामध्ये पूर्वोपासून विरोध अर्थात् वैर चालू आहे.

संस्कृत टीका :- इत्यभिधानात् पूर्वोपार्जित बलवत्कर्म कर्महिताऽबंधी कर्मणः स्वस्यैव हितमावध्याति । जीवस्यौदायिकादिभावमुद्भाव्य नवनव-

कर्माध्यायकल्पेन स्वसंतानं पुण्णातीत्यर्थः । तथा चोक्तं (पुरुषार्थसिद्ध्युपाये)
जीवकृतं परिणामं निमित्तमात्रं प्रपद्य पुनरन्त्ये ।
स्वयमेव परिणमन्तेऽत्र पुद्गलाः कर्मभावेन ॥१२॥
परिणममानस्य चितश्चिदात्मकैः स्वयमपि स्वकैभावैः ।
भवति हि निमित्तमात्रं पौद्रलिंकं कर्म तस्यापि ॥१३॥

तथा जीवः कालादिलब्ध्या बलवानात्मा जीवहितस्यृहः जीवस्य स्वस्यैव
हितमनंतसुखहेतुत्वेनोपकारकं मोक्षमाकांक्षति अत्र हृष्टान्तमाह स्वस्येत्यादि ।
निजनिजमाहात्म्यबहुतरत्वे सति स्वार्थं स्वस्योपकारकं वस्तु को न वांछति ।
सर्वोप्यभिलष्टीत्यर्थः । ततो विद्धि कर्माविष्टो जीवः कर्म संचिनोतीर्ति ।
यश्चैवं यतः-

टीकेचा अर्थ :- यापूर्वीच्या उद्भूत श्लोकावरून याप्रमाणे पूर्वोपार्जित बलवान
कर्म (द्रव्यकर्म) कर्मचे म्हणजे आपलेच हित करतो (पाहतो). अर्थात् जीवाच्या
ठिकाणी तदनुकूल रागद्वेषास ते कर्म निमित्तमात्र असते. आणि नवनवीन कर्म ग्रहण
करून त्या नवीन कर्मवंधास ते मोहादयजनित भाव निमित्तमात्र असतात. या प्रमाणे
ही संतान परंपरा चालू राहते, हेच पुरुषार्थसिद्ध्युपायमध्ये आ. अमृतचंद्र सांगतात.

जीवकृतं परिणामं.....कर्म तस्यापि ॥१२-१३॥

श्लोकार्थ :- कर्मोदयानुकूल जीवाचे मोहोदयजनित परिणामांचे निमित्तमात्र
असतांना अन्य कार्मणवर्गणारूप पुद्गल स्वयमेव कर्मरूपाने परिणमतात. चिन्मात्र
आत्मद्रव्य परिणमन करीत असतांना स्वयं मात्र आपल्या चैतन्यविकाररूपाने परिणमन
करीत असतांना त्या आत्म्यास पुद्गल कर्म निमित्तमात्र असते.

जीव हा स्वयं चेतना विकारारूपाने परिणमत असतांना जीवाचे रागद्वेष मोह
परिणाम निमित्त असतांना त्या परिणामास पौद्रलिंक कर्मोदय निमित्तमात्र असतो.

याप्रमाणे कर्मचा उदय आणि रागद्वेष यामध्ये निमित्तमात्रपणा आहे. प्रत्येक
द्रव्य आपल्या परिणामांचा कर्ता आहे. त्याचप्रमाणे कालादिलब्ध्य प्राप्त झाली असतांना
जेव्हा जीव बलवान होतो, तेव्हा तो भव्यात्मा-बलवान असणारा आत्मा-आपल्या
आत्महिताचीच स्युहा करतो आणि जीवाला हितकर अनंत सुखास कारण अशा
उपकारक मोक्षाची साधना करतो. यास हृष्टान्त देतात-आपआपले माहात्म्य वाढले
असतांना आपला स्वार्थ-आपणास उपकारक वस्तुची वांछा कोण करणार नाही ?
अर्थात् सर्वच वांछा करतील.

म्हणून निष्कर्ष हा पक्का की कर्मानी बद्ध जीवच कर्माचा आस्रववंध करतो.
तेव्हा पूर्वबद्ध कर्म बलवान असते. आणि जेव्हा हा जीव रागद्वेषमोह बाजूला सारतो

तेव्हा जीव बलवान होतो; तो मोक्षाची साधना करतो.

उत्थानिका टीका :- यतश्चैवं ततः -

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- येथे शिष्य विचारतो की, स्व आणि पर या दोहोमध्ये भेद कोणता ? ते भेदविज्ञान प्राप्त करण्याचा उपाय कोणता ? त्या भेदविज्ञानाचे फळ-लाभ कोणता ? आचार्य सांगतात -

परोपकृतिमृत्सृज्य स्वोपकारपरो भव ।

उपकुर्वन्परस्याङ्गो हृश्यमानस्य लोकवत् ॥३२॥

अन्वयार्थ :- (अङ्गः लोकवत्) तू सर्व साधारण अतत्वज्ञ अज्ञानी, मूढ लोकाप्रमाणे (हृश्यमानस्य परस्य) दिसून येणाऱ्या शरीर, इंद्रिये, नातलग आणि रागद्वेषादि विकार सुद्धा स्वभाव विरोधी असल्याकारणाने परच आहेत. इत्यादि पर पदार्थावर उपकार करतोस. तेव्हा (परोपकृतिमृत्सृज्य) परावर उपकार करण्याची इच्छा सोडून (स्वोपकारपरः भव) आपल्या आत्म्यावर उपकार करण्यास तत्पर हो कसा !

संस्कृत टीका :- परोपकारं परस्य कर्मणो देहादेवा अविद्यावशात् क्रियमाणमृतपकारमृत्सृज्य विद्याभ्यासेन त्यक्त्वा स्वोपकारपरो आत्मानुग्रह-प्रधानो भव त्वम् । किं कुर्वन् सन् ? उपकुर्वन् । कस्य ! परस्य सर्वथा स्वस्माद्वाहस्य हृश्यमानस्य इति इन्द्रियैरनुभूयमानस्य देहादेः । किंविशिष्ठः ? यतस्त्वं अज्ञास्तत्वानभिज्ञजः । किंवत् ? लोकवत् । यथा लोकः परं परत्वेनाऽजानन्तस्योपकुर्वन्नपि तं तत्वेन ज्ञात्वा तदुपकारं त्यक्त्वा स्वोपकारपरः भवति । एवं त्वमपि भव ।

टीकेचा अर्थ :- पर असे देह, इंद्रिये, नातलग, विकार इत्यादि भावांना अज्ञानामुळे त्यांना आपले मानून केल्या गेलेल्या सर्व उपकारांना सोडून भेदविज्ञानाच्या संस्कारामुळे त्या उपकारांना विसरून आपल्याच आत्म्यावर उपकार करण्यात तत्पर हो ! ज्याअर्थी भेदविज्ञानाच्या अभावामुळे अज्ञानी होत्सात्या सर्व सामान्य लोकाप्रमाणे परास स्वरूपाने स्वीकारल्या कारणाने त्यावर उपकार करतात, तद्भृत् तू त्या सर्वांना तस्त्वतः पर जाणून त्याच्यावर उपकार करण्याच्या विकल्पात न पडता आपल्याच आत्म्यावर उपकार करण्यात तत्पर हो ।

विशेषार्थ :- सामान्य जन व्यवहारात सुद्धा ज्यास आपले मानतात, त्यावर उपकार करतात, परास पर जाणून उपकार करीत नाहीत. त्याप्रमाणे तू देहादिक पर आणि रागादिक परभावांना आपले मानू नकोस. भेदविज्ञानद्वारा त्यास आत्म्यापासून

भिन्न जाणून एक मात्र आपल्या आत्म्यावरच उपकार कर. आजपावेतो तू दुसऱ्याची सेवा करता करता संसारात परिभ्रमण केलेस, रागादिकांमुळे आत्म्याची काळजी घेतली नाहीस, आतातरी आत्म्यावर उपकार कर ! येथे स्वार्थ हाच परमार्थ व परमार्थ हाच स्वार्थ अशी एकरूपता हेच सम्यग्दर्शन आहे. हाच खरा रलत्रयरूप धर्म आहे. म्हणून आपल्या चेतन आत्म्यास रागादिकांनी व्याकुळ करून त्यावर अपकार केलास हे पुरे झालं ! आता प्रथमतः आत्म्यावर भेदविज्ञान व रलत्रयाच्या संस्काराने उपकार तर कर ! ||३२॥

उत्थानिका टीका :- अथाह शिष्यः-कथं तयोर्विशेष इति-केनोपायेन तयो स्वपरयोः भेदः विशेषः विज्ञायते । तत् विज्ञातुश्च किं स्यादिर्थः ।
गुरुराह-

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- येथे शिष्य प्रश्न विचारतो की, “स्व आणि पर या दोहोमध्ये भेद कोणता ? ते भेदविज्ञान प्राप्त करण्याचा उपाय कोणता ?” त्या भेदविज्ञानाचे फळ-लाभ तो कोणता ? आचार्य सांगतात -

गुरुपदेशादभ्यासात्संवितेः स्वपरान्तरम् ।

जानाति यः स जानाति मोक्षसौख्यं निरन्तरम् ॥३३॥

अन्वयार्थ :- (यः गुरुपदेशात् अभ्यासात् संवितेः स्वपरान्तरं जानाति) जो भव्य जीव गुरुच्या उपदेशाचा लाभ घेतो आणि तत्त्वज्ञानाच्या संस्कारामुळे व स्वसंवेदनप्रत्यक्षाने स्व आणि परातील भेद जाणतो. (स विजानाति मोक्षसौख्यं निरन्तरम्) तो मोक्षसुख सदैव जाणतो.

संस्कृत टीका :- यो जानाति । किं तत् स्वपरान्तरम्, आत्मपरयोर्भेदं यः आत्मानं परस्माद्दिनं पश्चतीत्यर्थः । कुतः सवित्तेः लक्षणतः स्वलक्ष्यानुभवात् । एषोऽपि कुतः ? अभ्यासात्, अभ्यासभावनातः । एषोऽपि कुत ? गुरुपदेशात् । धर्माचार्यस्यात्मनश्च सुहृद-स्व-पर-विवेकज्ञानो-त्यादकवाक्यात् स तथान्यापोदस्यात्मानुभविता मोक्षसौख्यं निरन्तरमविच्छिन्न-मनुभवति । कर्मविविक्तानुभाव्यविनाभावित्वात्तस्य । तथा चोक्तं तत्त्वानुशासने-

‘तमेवानुभवंश्चायमैकाग्न्यं परमृच्छति ।

तथात्माधीनमानदंसेति वाचामगोचरम् ॥१७०॥’

टीकेचा अर्थ :- जो शास्त्राध्ययन, गुरुपदेश, स्वसंवेदनप्रत्यक्षाने स्व आणि परसमधील भेद जाणतो; अर्थात् जो ज्ञानद्वारा स्वपराचा भेद जाणतो, नंतर आत्म्यास स्वपराच्या लक्षणद्वारा आत्म्यास परापासून भिन्न करतो, अनुभवतो, तो अनुभवही

गुरुंचा उपदेश आणि धर्माचार्य तसेच आपल्याही, स्वपरभेदास उत्पन्न करणाऱ्या वाक्यद्वारा होतो; आणि तो याप्रकारे आत्मास परापासून भिन्न करणारा व अनुभवणारा मोक्षसुखाचा निरंतर अविच्छिन्न अनुभव घेतो. कारण कर्मापासून भिन्न ज्ञायकमात्र आत्माचा ज्ञायकस्वभाव अनुभव करणारा आणि आत्मानुभूती यामध्ये अविनाभाव आहे. म्हणजेच आत्मानुभूतीमध्ये तल्लीनता यामध्ये जो आनंद आहे. तोच आनंद आणि परापासून भिन्न आत्माच्या अनुभवातील-वंदनामधील आनंद एकरूपच आहे. ||३३॥

परापासून भिन्न आत्माचा अनुभव करता करता तो भेदविज्ञानी आत्माच्या चिन्मात्र स्वभावासह तन्मयतेला प्राप्त होतो. आणि त्यास वचनाला अगोचर अशा आत्मोत्थ आनंद प्राप्त करतो. त्याचा परोक्ष स्वाद घेतो. ||१७०॥

उत्थानिका टीका :- कस्तत्र गुरुरिति-अथ शिष्यः पृच्छति । तत्र मोक्षसुखानुभवविषये को गुरुरिति गुरुराह -

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- ‘तर यासाठी गुरु कोण असतो ?’ असा प्रश्न शिष्य विचारतो. ‘गुरु कोण असतो ?’ हे पुढील श्लोकात आचार्य सांगतात -

स्वस्मिन्सदभिलाषित्यादभीष्टज्ञापकत्वतः ।

स्वयं हित प्रयोकृत्यादात्मैव गुरुरात्मनः ॥३४॥

अन्वयार्थ :- (आत्मा स्वस्मिन् सदभिलाषित्यात्) स्वयं सत्त्वी अभिलाषा म्हणजेच कल्याणाची मोक्षसुखाची अभिलाषा अंततो गत्वा आत्माच करतो. (अभीष्टज्ञापकत्वतः) आत्माच स्वयं अभीष्ट अशा मोक्षसुखास निमित्त उपदेश ऐकून त्याच आत्मास स्वसंवेदन प्रत्यक्षाने अनुभवतो आणि (स्वयं हितप्रयोकृत्यात्) आपणास हितामध्ये-मोक्षाच्या उपायामध्ये-तो स्वतःच लावतो म्हणून (आत्मा एव आत्मनः गुरुः) तो आत्माच खन्या अर्थाने आत्माचा गुरु आहे.

संस्कृत टीका :- यः खलु शिष्यः सदा अभीक्षणं कल्याणमभिलषति तेन जिज्ञास्यमानं तदुपायं त ज्ञापयति तत्र चाप्रवर्तमानं तं प्रवर्तयति स किल गुरुः प्रसिद्धः ॥ एवं च सत्यात्मनः आत्मैव गुरुः स्यात् । कुतः ? इत्याह-स्वयमात्मना स्वस्मिन् मोक्षसुखाभिलाषिण्यात्मनि सदभिलाषित्यात् प्रशस्तं मोक्षसुखमभीष्टमभिलषति । मोक्षसुखं ‘मे संपद्यतामित्याकांक्षतीत्येवं’ भ्रमात् । तथामीष्टज्ञापकत्वतः अभीष्टस्यात्मना जिज्ञास्यमानस्य मोक्षसुखोपाय-स्यात्मविषये ज्ञापकत्वात् ‘एष मोक्षसुखोपायो मया सेव्य’ इति बोधकत्वात् । तथा स्वयं प्रयोकृत्यात् । तथाहि तं मोक्षसुखोपायं स्वयं स्वस्य प्रवृत्तत्वात् ।

**अस्मिन्सुदुर्लभे मोक्षसुखोपाये दुरात्मन् ! आत्मन् ! स्वयमद्यापि न प्रवृत्तः
इति । तत्राप्रवर्तमानस्यात्मनः प्रवर्तकत्वात् ।**

टीकेचा अर्थ :- खरोखर जो शिष्य सदैव निरंतर मोक्षरूप कल्याणाची इच्छा करतो, त्याकारणाने मोक्षास जाणून घेण्यास जिज्ञासू आहे. त्यास मोक्षाचा मार्ग दाखवितो, जो त्या उपायामध्ये प्रवृत्त होत नाही, त्यास प्रवृत्त करतो तो वास्तविक गुरु आहे; हे तर प्रसिद्ध आहे. जर असा गुरु कोणी असेल तर अंततो गत्वा आत्माच आहे. कारण तोच स्वयं आत्मद्वारा मोक्षसुखाच्या अभिलाषी अशा आत्मामध्ये-सत् कल्याणाच्या अभिलाषी आत्मामध्येच-ज्या आत्म्यास मोक्षसुखाची अभिलाषा उत्पन्न करतो. तोच मोक्षाच्या उपायाची आराधना करतो. मला मोक्षसुख लाभो असे ज्याचे मनोरथ आहे, तोच मोक्षसुखाचा जिज्ञासु स्वयं मोक्षाच्या उपायामध्ये रत असतो. तो आत्माच तर शेवटी बोधक असतो. म्हणून आत्माच तर अभीष्टाचा ज्ञापक आहे. तोच स्वतःला मोक्षसुखाच्या प्राप्तीसाठी स्वयं पुरुषार्थपूर्वक प्रवृत्त करतो. म्हणून तोच आत्मा स्वयं “हे दुरात्मन् ! आत्मन् ! तूच तर दुर्लभ मोक्षमार्गामध्ये अद्यापि प्रवृत्त झाला नाहीस” याप्रमाणे मोक्षमार्गामध्ये प्रवृत्त न होणाऱ्या आत्म्यास मोक्षमार्गामध्ये आपल्या आत्मामध्ये स्थिर करतो. कारण गुरुंची ही तिन्ही कार्ये तर आत्माच करतो. म्हणून शेवटी आत्माच या तिन्ही कार्यासाठी स्वतःला हितमार्गामध्ये लावतो.

विशेषार्थ :- मोक्षसुखाचा अभिलाषी आत्मा हाच स्वयं आत्म्याचा गुरु आहे. कारण - १. तोच शेवटी गुरुपदेशाचे निमित्त प्राप्त झाले असतांना तसेच गुरुपदेशाचे निमित्त असतांना स्वयं शेवटी तो आपल्याच आत्माला स्वयमेव मोक्षाच उपायाच बोध करून तोच त्यास उपायाचा बोध करून तोच त्यास मोक्षमार्गाच्या आराधनेपासून परावृत्त होऊ देत नाही. २. तसेच तोच सम्यगृष्टी ज्ञानी स्थिर ठेवण्याचा उत्साही होऊन स्वयं तत्पर ठेवतो.

गुरु हा हिताचा-कल्याणाचा मार्गाची अभिलाषा उत्पन्न करतो, तो हित व कल्याणाच्या साधनेचा उपदेश देतो, आणि तेथुन च्युत होत असेल तर तेथे उपायामध्ये सदैव स्थिर राखण्याचा उपदेश मात्र देतो. पण शेवटी त्याप्रमाणे आराधना करणे हे तर मुमुक्षु जीवाचे एकमात्र कर्तव्य तर आत्माचेच आहे. परंतु त्या उपदेशानुसार तर ज्ञानी स्वपरभेदज्ञानी साधनाच करतो. म्हणून तत्त्वतः आत्माच आत्म्याचा खन्या अर्थने गुरु आहे. शेवटी गुरुचा उपदेश निमित्तमात्रच असतो. पुरुषार्थ हेच उपादान कारण आहे. निमित्त तर उत्पादक कारण असतच नाही. हेच समाधिशतक श्लोक ७५ मध्ये आचार्य पूज्यपाद देवनंदी सांगतात -

नयत्यात्मानमात्सैव जन्मनिर्वाणमेव च ।

गुरुरात्माऽत्मनस्तस्मान्नान्योऽस्ति परमार्थतः ॥७५॥

श्लोकार्थः - आत्माच आपल्या आत्म्याला देहादिक परपदार्थ आणि रागादिक परभाव यांना आत्मा स्वीकारून तो या पंचपरिवर्तनरूप जन्ममरणमात्र संसारामध्ये तोच एकटा परिभ्रमण करतो; आणि ज्ञायकमात्र आत्माच्या अनुभुतीने तो एकटाच मोक्षमार्गामध्ये समर्थ आहे, हेच जिनागमाचे रहस्य आहे. ॥३४॥

उत्थानिका टीका :- एवं नान्योऽपास्तिः प्राप्नोतीति-न चैवमेतदिति । अथ शिष्यः साक्षेपमाह भगवन उक्तनीत्या परस्परगुरुत्वे निश्चिते सति न धर्मचार्यदिसेवनं प्राप्नोति मुमुक्षुमेति । मुमुक्षुणा धर्मचार्यादिः सेव्यो न भवतीति भावः । न चैवमेतदिति वाच्यमपसिद्धान्तप्रसंगादिति वदन्तं प्रत्याह-

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- शिष्य आक्षेपपूर्वक म्हणतो - जर असे असेल तर दुसरी कोणती उपासना असणार नाही. भगवन् ! या कथनानुसार परस्पर गुरुपणा अनिश्चित असतांना धर्मचार्यादिकांची सेवा वगैरे अनावश्यक ठरतील. जर ते गुरु प्रयोजक नसतील, तर त्यांची सेवा कोणत्या कारणाने असेल ? कारण शेवटी तर आत्माच गुरु आहे. अन्य गुरु तत्त्वतः नसतो. म्हणजे धर्मप्रवृत्तीचे प्रेरक म्हणता येणार नाही; हा भाव ! परंतु आपण म्हणता तसे म्हणणे ठीक नाही. कारण अपसिद्धान्ताची आपत्ती प्राप्त होईल, अशा विकल्पास आचार्य उत्तर देतात -

नाज्ञो विज्ञात्वमायाति विज्ञो नाऽज्ञात्वमृच्छति ।

निमित्तमात्रमन्यस्तु गतेर्धमास्तिकायवत् ॥३५॥

अन्वयार्थ :- (अज्ञो विज्ञात्वं न आयाति) अज्ञानी हा ज्ञानीपणास प्राप्त होणार नाही. (विज्ञो अज्ञात्वम् न मृच्छति) आणि जो विज्ञ आहे तो अज्ञानपणास प्राप्त होत नाही. (अन्यस्तु निमित्तमात्रम्) अन्य वस्तु ही निमित्तमात्र असते. (गते: धर्मास्तिकायवत्) जसे धर्मस्तिकाय गतिशील समस्त जीव-पुद्लांच्या गतीमध्ये साधारण एक निमित्तमात्र आहे. ते गतीचे उत्पादक कारण नाही.

संस्कृत टीका :- भद्र अज्ञस्तत्त्वज्ञानोत्पत्ययोग्योऽभ्यादिर्विज्ञात्वं तत्त्वज्ञात्वं धर्मचार्याद्युपदेशसहस्रेणापि न गच्छति । तथा चोक्तं-

‘स्वाभाविकं हि निष्पत्तौ क्रियागुणमपेक्षते ।

न व्यापारशतेनाऽपि शुकवत्पाठ्यते बकः ॥’

तथा विज्ञस्तत्त्वज्ञानपरिणतो अज्ञात्वं तत्त्वज्ञानात्परिभ्रंशम् उपाय-सहस्रेनाऽपि न गच्छति । तथा चोक्तं-

‘व्रजे पतत्यपि भयद्वृतविश्वलोके, मुक्ताध्वनि प्रशमिनो न चलन्ति योगात् ।
बोधप्रदीपहत-मोहमहान्धःकाराः, सम्यग्दृशः किमुत शेषपरीषहेषु ॥’

नन्वेवं बाह्यनिमित्तक्षेपः प्राप्नोतीत्थमाह-अन्यः पुनः गुरुर्विपक्षादिः
प्रकृतार्थसमुप्तादक भ्रंशयो निमित्तमात्रं स्यात्तत्र योग्यताया एव साक्षा-
त्साधकत्वात् ।

कस्याः को यथेत्यत्राह-गतेर्धमास्तिकायवत् इत्यादि । अयमर्थो यथा
भाविगतिपरिणामोन्मुखानां भावानां स्वकीयगतिशक्तिरेव साक्षात्त्रनिका,
तद्वैकल्ये तस्याः केनाऽपि कर्तुमशक्यत्वात् । धर्मास्तिकायस्तु गत्युपग्राहक-
द्रव्यविशेषस्तस्याः सहकारीकारणमात्रं स्यादेवं प्रकृतेऽपि अतो व्यवहारादेव
गुवादिः शुश्रुषा प्रतिपत्तव्या ।

टीकेचा अर्थ :- हे भद्र ! जे अज्ञानी - जे तत्त्वज्ञानाच्या प्राप्तीला अयोग्य असे
अभव्यादि अज्ञानी आहेत - ज्ञानपरिणत तत्त्वज्ञानी धर्माचार्यादिकांच्या सहस्र उपदेशाने
सुद्धा ज्ञानीपणास प्राप्त होते. हेच आगमाने समर्थित आहे.

‘स्वाभाविकं.....वकः ॥

श्लोकार्थ :- तसे तत्त्वज्ञानी सुद्धा जो तत्त्वाचा ज्ञाता असल्यामुळे अज्ञानवश
तत्त्वज्ञानापासून भ्रष्ट न होता हजारो विरोधी प्रयत्नांनी-उपायांनी सुद्धा अज्ञानमय
भूमिका प्राप्त करीत नाही. शेकडो व्यापारांनी-प्रयत्नांनी-बगळ्यास पोपटाप्रमाणे
शिकविल्या जाऊ शकत नाही, हेच पद्धनंदीपंचविंशतिकेमध्ये सांगितलेले आहे की -

वज्रे पतत्यपि.....शेषपरीषहेषु ॥

श्लोकार्थ :- भयाने चलित होऊन विश्वातील सर्व लोक, मोकळ्या वाटेने
घाबरून पळतात, असा भयानक वज्रपात झाला असतांनाही जागृत योगी
योगसमाधिपासून भ्रष्ट होत नाही. सम्यग्ज्ञानरूपी दीपकाने ज्यांनी मोहमहान्धकार
नाहीसा केला आहे असा सम्यग्दृष्टी प्रशमभावसंपन्न योगी मात्र तत्त्वज्ञानपरिणत
होऊन ज्यांनी मिथ्यात्वाचा अंधःकार नष्ट केलेला आहेते अन्य परीषह उपस्थित
झाले असतांनाही श्रद्धेपासून विचलित कसे होतील ? अर्थात् होणार नाहीत. जर
असे मानावे तर (कार्याच्या अनंतर समयपूर्व पर्याय काळी जी उपादानगत योग्यता
ती तदनुसार गुण-क्रिया स्वयं अपेक्षते. त्यामुळे निमित्त कार्यास अनुकूल असते
अर्थात् कार्य व निमित्त या दोहोमध्ये कालप्रत्यासतीमुळे निमित्त नैमित्तिक भावाचा
उपचार मात्र असतो.) असे असेल तर कार्योपतीमध्ये निमित्त मानणे व्यर्थच मानावे
लागेल की ! निमित्त अकिंचित्कर मानावे लागेल. शिष्य याप्रमाणे विकल्प करतो.
अन्य गुरु, विपक्षादि प्रकृत कार्यात उत्पादक नाहीत. निमित्त मात्र आहेत. तेथे

योग्यताच मात्र कार्यामध्ये साक्षात् उत्पादक कारण आहे. कोण कार्याचा कर्ता ? ही गोष्ट आगमातील दृष्टिंताने स्पष्ट करतात-ज्याप्रमाणे धर्मस्तिकाय जीवपुद्रलाच्या गतीमध्ये निमित्तमात्र आहे. अर्थ हा की, एका समयामध्ये जे जीव पुद्रल भावी गती परिणामाच्या उन्मुख आहेत, त्या सर्वच जीवपुद्रलाची जी गमन करण्याची योग्यता आहे, तीच गतीपरिणामास साक्षात् उत्पादक आहे, धर्मद्रव्य नाही. ते निमित्तमात्र सहकारीमात्र आहे. साक्षात् उत्पादक नाही. ती उपादानगत योग्यता नसेल तर कोणत्याही निमित्ताने तो गतिपरिणाम उत्पन्न करणे अशक्य आहे. धर्मस्तिकाय गतीचा बोध करणारे ज्ञापक कारण मात्र आहे. द्रव्यविशेष आहे. ते सर्वच गतीशील जीव आणि पुद्रलांना सहकारीमात्र कारण आहे. असेच येथे प्रकृत प्रकारणी जाणावे. अतएव गुरु आदिकांची शुश्रूषा मात्र व्यवहाराने कथन आहे असे समजावे.

विशेषार्थ :- या श्लोकद्वारा टीकाकार पं. आशाधरजींनी उपकार प्रकरणी याचा आशय मात्र अत्यंत स्पष्ट केला आहे. तसेच अगदी सुरुवातीला अज्ञ या शब्दाच्या वाच्यार्थाचा खुलासा अगदी स्पष्ट केला आहे. “यः अज्ञः तत्त्वज्ञानोत्पत्त्ययोग्योऽअभव्यादिः” असा स्पष्ट केल्यामुळे अर्थामध्ये निश्चिती आणि अविसंवाद साधला आहे.

एकूण उपकार प्रकरणाचा निष्कर्ष याप्रकारे सांगणे-मानणे क्रमप्राप्त आहे. ९. धर्मद्रव्य गतीशील सर्वच जीवपुद्रलाच्या गतीमध्ये प्रसररूप एकमात्र साधारण हेतु निमित्त आहे; सर्वच गतिशील जीवपुद्रलांना गतिमध्ये एकमात्र साधारण हेतू आहे. तेथे एका जीव वा पुद्रलाच्या गतीला अन्य निमित्त विशेष असतात. एकूण जेवढ्या आकाशाच्या भागामध्ये धर्मद्रव्य व्यापक असून ते लोकव्यापी एकच आहे. हा धर्मद्रव्याचा उपकाराचा स्पष्ट खुलासा आहे.

समस्त गतिशील जीव-पुद्रलाची जेवढ्या आकाशांत गती आहे तेवढे धर्मद्रव्य असंख्यातप्रदेशी एकच आहे. असेच अर्थामध्ये धर्मद्रव्याबाबत जाणावे. जेवढ्या आकाशाच्या भागामध्ये समस्त जीवपुद्रलाची गतीपूर्वक स्थिती आहे. तेवढ्याच आकाशाच्या-भागामध्ये लोकाकाशामध्ये-आकाश-प्रदेश तेथेच धर्मद्रव्याचा अर्थ द्रव्याचा एक प्रदेश आहे. याप्रमाणे धर्मद्रव्य, अर्थामध्ये, लोकाकाश व्यापक असून ते एक एकच आहे, हा त्याचा स्पष्ट अर्थ आहे. अर्थात् ती दोन द्रव्ये लोकाकाश प्रमित असंख्यात प्रदेशी असे ते एक एकच आहेत. समस्त स्थितिशील जीव-पुद्रलांची जेवढ्या आकाशात स्थिति आहे तेवढे अर्थ असून त्यांचे प्रदेश लोकाकाश प्रमित असंख्यात आहेत.

तसेच कालद्रव्याचे उपकार जाणून घेतांना असा निर्णय निश्चित होतो की, सर्वच द्रव्याचे प्रतिसमय कालक्रमाने एका गुणाचे पर्याय या प्रमाणे अनंत गुणाचे

अनंत पर्याय होतात. त्या पर्यायाचा कालाचा बोध कालद्रव्याच्या समय पर्यायद्वारा होतो. हाच कालद्रव्याचा सर्व द्रव्यावर उपकार व्यवहाराने सांगितलेला आहे.

तद्भृत् कालद्रव्याचा अति लहान एक समयमात्र पर्यायाचा बोध ह्या कालाणुव्याप्त लोकप्रदेशातील एक परमाणू (लहानात लहान द्रव्य) अनंतर कालाणुव्याप्त लोकप्रदेशाला अत्यंत मंद गतीने जातो, त्या परमाणूगतिक्रियेशी काल अपेक्षेने समांतर असा कालाणूचा तत्सम समय पर्याय ज्ञात होतो. सर्वत्र द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावाचे सूक्ष्म परिणाम परमाणू द्रव्यामुळे प्राप्त होते ही गोष्ट खास लक्षणीय आहे. जेथे सहा द्रव्ये सर्वत्र आढळतात तो लोक म्हटल्या जातो. आणि जेथे फक्त आकाशच आहे तो अलोकाकाश आहे. व शेष आकाशमात्र तो अलोक आहे, म्हणून आकाशद्रव्य सर्वव्यापक विशाल आहे. सहा द्रव्ये आहेत तो आकाशमात्र लोक आहे. म्हणून सर्व द्रव्यांना अवगाह देणे हा आकाशाचा उपकार सांगितलेला आहे. याचा अर्थ जेथे सहाही अथवा आकाशमात्राही दिसून येतात तेवढे विशाल आकाशद्रव्य आहे. एवढाच त्याचा अर्थ आहे. ||३५॥

उत्थानिका टीका :- अभ्यासः कथमिति ? अथ आह शिष्यः । अभ्यासः कथ्यते इति, चित पाठः । अभ्यासप्रयोगोपाय प्रश्नोऽयम् । तत्र अभ्यासः स्यात् भुयो भुयः प्रवृत्तिलक्षणत्वेन सुप्रसिद्धत्वात् । कथ्यते तस्य स्थाननियमादिस्तपेणोपदेशः क्रियते इत्यर्थः । एवं संवित्तिरिति । उच्यते इति संवित्तिस्तव्यत इत्युत्तरपातनिकाया अपि व्याख्यानमेतत्पाठापेक्षया द्रष्टव्यम् । तथाच-

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- अभ्यासः कथ्यते असा पाठ आहे. तेथे शिष्य प्रश्न करतो की, हा प्रश्न अभ्यास या पाठभेदावरून आहे. तेथे अभ्यास शब्दाचा आशय हा की, वारंवार तीच प्रवृत्ती हे अभ्यासाचे लक्षण आहे. त्या अभ्यासाचा स्थान, नियमानुसूपाने उपदेश त्यास संवित्ति अशी संज्ञा आहे. याप्रमाणे असा अभ्यास याचा आशय जाणावा. या पाठाच्या अपेक्षेने पातनिकेचे ही व्याख्यान समजावे.

तसेच गुरुलाच या दोन्ही वाक्याचे निरूपण करणे योग्य आहे. शिष्याला खुलासा म्हणून गुरु सांगतात -

अभवश्चित्तविक्षेप एकान्ते तत्त्वसंस्थितिः ।

अभ्यसेत् अभियोगेन योगी तत्त्वं निजात्मनः ॥३६॥

अन्वयार्थ :- जो (अभवश्चित्तविक्षेपः) ज्याच्या चित्तामध्ये क्षोभ नाही अर्थात् ज्याच्या चित्तामध्ये रागद्वेषादिस्तप विकाररूप कर्मपरिणती नाही तसेच (तत्त्वसंस्थितिः)

जो आपल्या आत्मतत्त्वामध्ये समीचीनपणे स्थित आहे, (योगी अभियोगेन एकान्ते निजात्मनस्तत्त्वं अभ्यसेत) अशा योगीने स्वरूपात सावधानतापूर्वक-अर्थात् आलस, निद्रादि प्रमाद सोडून एकान्तस्थानामध्ये आपल्या चिन्मात्र आत्मतत्त्वाचा अभ्यास करावा.

संस्कृत टीका :- अभ्यसेत्, भावयेत् । कोऽसौ ? योगी संयमी । किं ? तत्त्वं याथात्म्यं । कस्य ? निजात्मनः । केन ? अभियोगेन, आलस्य-निद्रादिनिरासेन । ॥१६॥ ? एकान्ते योग्यशून्यगृहादौ । किंविशिष्टः सन् ? अभवन्नजायमानश्चित्तस्य मनसो विक्षेपो रागादिसंक्षोभो यस्य सोऽयं इत्थंभूतः सन् । किंभूतो भूत्वा ? तथाभूतः इत्याह । तत्त्वसंस्थितस्तत्त्वे हेये उपादेये च गुरुपदेशान्निश्चलधीः यदि वा तत्त्वेन साध्ये वस्तुनि सम्यक् स्थितो यथोक्तकायोत्सर्गादिना व्यवस्थितः ॥३६॥

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- योगी आपल्या संस्कारद्वारा शुद्ध चिन्मात्र आपल्या ज्ञायकरूप आत्मतत्त्वाचा अभ्यास करतो; तेव्हा आलस निद्रादि प्रमादाच्या वश न होता एकान्त स्थानी - शून्यगृहादिकामध्ये तसेच चित्तामध्ये विक्षेप म्हणजे रागादिरूप संकल्पाच्या अर्तीत होऊन आपल्या उपयोगमात्र आत्मतत्त्वामध्ये अविचलपणे स्थिर व्हावे. हेयोपादेय तत्त्वाबाबत गुरुंच्या उपदेशाने निश्चलपणे एकाग्र व्हावे. परमार्थरूपाने साध्य अशा शुद्धात्मसाध्यामध्ये कायोत्सर्गादिद्वारा तप्तर राहावे.

विशेषार्थ :- या तीन बाबींचा निर्णय शुद्धात्मप्राप्तीसाठी तीन रीतीने करावा.
१. गुरुंच्या उपदेशपूर्वक भेदविज्ञानाची भावना करावी. तेथे बुद्धी स्थिर करावी. २. चित्त रागद्वेषमोहापासून परावृत्त करून रागद्वेषासह संकल्प-विकल्प न करणे. ३. एकान्त स्थळी प्रमाद सोडून आत्मस्वरूपाचे ध्यान करावे. जोपावेतो चित्त रागादि विकाराने विक्षिप्त होते, व्याकूल होते तोपावेतो आत्मस्वरूपाचे ध्यान होऊ शकत नाही. ॥३६॥

उत्थानिका टीका :- संवित्तिरिति । उच्यते इति । अभ्यासः कथमित्यनुवर्त्यन्ते नायमर्थः संयम्यते । अथाह शिष्यः - भगवन् ! उक्तलक्षणा संवित्तिः प्रवर्तमाना कथं-केनोपायेण योगिनः विज्ञायते, कथं च प्रतिक्षणं प्रकर्षमापद्यते । अत्राचार्यो वक्ति । धीमन् । आकर्णय । उच्यते वर्ण्यते तस्मिंगं तावन्मया इत्यर्थः ।

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- आता शिष्य विचारतो, ‘संवित्ति अर्थात् अभ्यास कशाप्रकारे करावा ?’ एवढ्याने अर्थ पूर्ण ज्ञात होत नाही. हे भगवन् ! उक्त संवित्ति

म्हणजेच आत्मानुभूति योगीला होते आहे हे कशावरून ज्ञात होईल ? आणि त्यामध्ये प्रकर्ष-हृद्धता होत आहे. हे कसे ओळखावे ? यावर आचार्य उत्तर देतात - हे बुद्धिमान शिष्या ! ऐक. हे कसे ओळखावे हे सांगतो -

यथा यथा समायाति संवित्तौ तत्त्वमुत्तमम् ।

तथा तथा च रोचन्ते विषया सुलभा अपि ॥३७॥

अन्वयार्थ :- (यथा यथा उत्तम तत्त्वं संवित्तौ समायाति) जसे जसे उत्तम आत्मतत्त्व अनुभवामध्ये सम्यक् प्रकारे येते (तथा तथा सुलभा विषया अपि न रोचन्ते) तसे तसे ते विषय सहजासहजी प्राप्त होण्यायोग्य असूनही ते रुचत नाहीत.

संस्कृत टीका :- येन येन प्रकारेण संवित्तौ उत्तमं विशुद्धं तत्त्वं आत्मस्वरूपं समायाति सांमुख्येनाऽगच्छति योगिनः तथा तथा तेन प्रकारेण सुलभा अपि अनायासलभ्या विषया रम्येद्रियार्था न रोचन्ते । तत्त्वं भोग्यबुद्धिं नोत्पादयन्ति । महासुखलब्ध्यावेल्पसुखकारणानां लोकेष्यनादरणीयत्वदर्शनात् । तथा चोक्तं -

शमसुरवशीलितमनसामशनमपि द्वेषमेति किमु कामाः ।

स्थलमपि दहति झाषाणां किमङ्ग ! पुनरङ्गमंगाराः ॥१॥

टीकेचा अर्थ :- ज्या ज्या प्रकारे अनुभवामध्ये उत्तम विशुद्ध आत्मस्वरूप अनुभवामध्ये येते त्या त्या प्रमाणात योगींना स्वसंवेदनाने प्रत्यक्ष होते तसे तसे सहजप्राप्त विषयदेखील (सहजासहजी प्राप्त होऊनही रमणीय असे इंद्रियाचे विषय सुद्धा) आवडत नाहीत. तत्त्वरूपी भोगवासना उत्पन्नच करीत नाही. महान सुख मिळाले असतांना अल्पसुखास कारणभूत पदार्थ व्यवहारातही जीवांना आदरणीय भासत नाहीत; हे स्पष्ट दिसून येते, हेच सांगितले आहे -

शम सुस्वाशीलित.....पुनरङ्गभंगाराः ॥१॥

श्लोकार्थ :- ज्याचे मन शांती-समतासुखाने-समाहित आहे अशा योगींना भोजन सुद्धा आवडत नाही, त्याबाबत हे निरीच्छ असतात; तर विषयभोगांची काय कथा ! त्यांना ते रुचकर असतच नाहीत. जेव्हा मासे जलाशयाचा किनारकाठी त्यांना जाळतो तर तेथे विस्तवाची गोष्टच काय करावी ? ते तर त्यांना जाळतीलच.

विशेषार्थ :- विषयसुखांची अरुचि आणि समतासुखाची आस्था हे स्वानुभूतिसंपन्न साध्यूंचे खास व्यवच्छेदक लक्षण आहे. जशी जशी विषय सुखाची अरुची वाढते आत्मसुखामध्ये रमणता प्रकर्षने वाढते. ॥३७॥

उत्थानिका टीका :- अतो विषयारुचिरेव योगिनः स्वात्मसंवित्तेगमिका ।

तद्भावे तद्भावात्प्रकृष्टमाणायां च विषयारुचौ सात्मसंवित्तिः प्रकृष्टते ।

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- हे पुढील श्लोकात आचार्य स्पष्ट करतात -
यथा यथा च रोचन्ते विषया सुलभा अपि ।

तथा तथा समायाति संवित्तौ तत्त्वमुत्तमम् ॥३८॥

अन्वयार्थ :- (यथा यथा सुलभा अपि विषया न रोचन्ते) जसे जसे सहजप्राप्त विषयही रुचत नाहीत (तथा तथा संवित्तौ उत्तमं तत्वं समायाति) तसे तसे शुद्धात्म स्वरूपाची अनुभूती प्रगाढ होत जाते.

संस्कृत टीका :- अत्रापि पूर्ववत् व्याख्यानम् । तथा चोक्तं समय-सारकलशे ।

“विरम किमपरेणाकार्यकोलाहलेन ।

स्वयमपि निभृतः सन्यश्य षण्मासमेकं ॥

हृदयसरसि पुंसः पुद्गलादृभिन्नधार्मोः ।

ननु किमनुपलब्धिर्भाति किंचोपलब्धिः ॥” (समयसार कलश)

टीकेचा अर्थ :- हेच आ. अमृतचंद्र देव आत्मख्याति टीका कलशकाव्यात सांगतात-

“विरम किमपरेणा.....किंचोपलब्धिः ॥” ३४॥ समयसार कलश

श्लोकार्थ :- हे भव्य जीवा ! अन्य व्यर्थ कोलाहलाने लाभ तो कोणता ? तू या कोलाहलापासून परावृत्त होऊन स्वयं तन्मय होऊन पाहा जरा ! असे सहामहिने आपल्या संस्कार करून तर पहा. फक्त सहा महिने ! त्या अखंड पुरुषार्थने आपल्याच हृदय सरोवरामध्ये पुद्गलापासून भिन्न चैतन्यप्रकाशमय अशा आपल्या आत्माची प्राप्ती होते की नाही हे पहा तर खरे !

विशेषार्थ :- जशी जशी विषयांची ओढ कमी कमी होत जाते तशी तशी आत्मस्वरूपात स्थिरता वाढत जाते, हा क्रम शेवटी मोह सर्वथा नष्ट होईपर्यंत राहून परिपूर्ण चेतनामय आत्मस्वरूप प्रगट होईल तोपावेतो आणि आत्मानुभूती प्रकर्षास प्राप्त झाल्यानंतर जे चिन्ह दिसून येते ते ऐक-

उत्थानिका टीका :- प्रकृष्टमाणायां च स्वात्मसंवित्तौ यानि चिन्हानि स्युस्तान्याकर्णय ।

निशामयति निःशेषमिन्द्रजालोपमं जगत् ।

स्पृहयत्यात्मलाभाय गत्याऽन्यत्राऽनुतप्यते ॥३९॥

अन्वयार्थ :- (योगी निःशेषं जगत् इन्द्रजालोपमं निशामयति ।) योगी हे

समस्त जगत इन्द्रजालाप्रमाणे समजतो, पाहतो. (आत्मलाभाय सृह्यति) शुद्धात्मलाभाचीच भावना करतो, इच्छा करतो. (अन्यत्र गत्वा अनुतप्त्यते) एक शुद्ध आत्मा सोइून अन्यत्र जातो तेव्हा तो पश्चातापाने पुनीत होतो.

संस्कृत टीका :- योगी इत्यन्तदीपकत्वात्सर्वत्रयोज्यः । स्वात्मसंवित्ति-रसिको ध्याता निःशेषं चराचरं बहिर्वस्तुजातं अवश्योपेक्षणीयतया हानोपादान-बुद्धिविषयत्वात् इन्द्रजालोपमं इन्द्रजालिकोपदर्शितसर्पहारादिपदार्थं सार्थसहशं पश्यति । तथात्मलाभाय सृह्यति चिदानंदस्वरूपमात्मानं संवेदयितुमिच्छति । तथा अन्यत्र स्वात्मव्यतिरिक्तं, तपि वस्तूनि पूर्वसंस्कारादिवशात् मनोवाक्कायैर्गत्वा व्यापृत्यानुतप्त्यते स्वयमेव आः कथं मयेदमनात्मनीयमनुष्ठितमिति पश्चातापं करोति ॥३९॥

टीकेचा अर्थ :- योगी हे पद अंत्यदीपक असल्याकारणाने सर्वत्र ते क्रियापदाबाबत योजावे. या श्लोकात ३ क्रियापदे आहेत. १. निशामयति २. सृह्यति ३. अनुतप्त्यते.

जो स्वसंवेदनाचा रसिक आहे असा आत्मचिंतनात मग्न ध्यानीला चराचर (जंगम) आणि अचर स्थावररूप सर्वच वाह्य वस्तुसमूहास इन्द्रजालादिक सर्प, हार आदि पदार्थसमुहाप्रमाणे निस्सार आणि नाशवंत भासतात. कारण ते अवश्य उपेक्षनीयपणाने त्याज्य आणि ग्रहणरूप बुद्धीचे विषय आहेत, तसेच तो आत्मलाभाची इच्छा करतो; चिदानंदघनस्वरूप आत्माचे वेदन करण्यासाठीच भावना करतो.

तसेच तो आपला आत्मा सोइून जेथे आणि ज्या पदार्थमध्ये पूर्व संस्कारादिवश मन-वचन-कायद्वारा अन्यत्र जातो तेथून व्यावृत होतो, आणि पश्चातापाने “आ अरे माझ्याकरवी अनात्मरूप (आत्म्यास अहितकारक) अनुष्ठान कसे घडले ?” असा पश्चाताप करतो.

विशेषार्थ :- ज्यास आत्मानुभूतीमध्ये रस आहे त्यास विश्वातील समस्त चराचर वाह्य वस्तु इंद्रियांची भोगसामग्री इन्द्रजालाप्रमाणे निस्सार आणि विनक्षर भासते. त्याला संसार विषयामध्ये रुची नाही; परंतु एकमात्र आत्मस्वरूपाच्या ध्यानाचीच प्रवल भावना आहे.

ज्ञानी सम्यग्हष्टी जगातील सर्वच पदार्थाकडे आत्महष्टीने पाहत नाही. त्याला एका आत्मस्वरूपाचीच ओढ असते. श्री अमितगति आचार्यश्री सुभाषितरलसंदोहामध्ये सांगतात-

भवन्त्येता लक्ष्म्यः कतिपयदिनान्यैव सुखदाः ।

तरुण्यस्तारुण्ये विदधति मनः प्रीतिमतुलाम् ॥

तडिलोला भोगा वपुरपि चलं व्याधिकलितम् ।

बुधाः संचिन्त्येति प्रगुणमनसः ब्रह्मणि रता ॥३३५॥

श्लोकार्थ :- ही धनसंपत्ती काही कालमात्र सुखद वाटी. तरुणी तरुण अवस्था आहे तोवर सुखप्रद भासतात. विषयभोग विजेच्या चमकण्याप्रमाणे नश्वर आहेत. शरीर म्हणजे तर रोगांचे निधान असून, टिकाऊ नाही असा विचार करून ज्ञानी सम्यगृष्टी धर्मात्मा आत्मस्वरूपात तत्पर असतात.

तसेच

इच्छत्येकान्तसंवासं निर्जनं जनितादरः ।

निजकार्यवशात् किंचिदुक्त्वा विस्मरति द्रुतम् ॥४०॥

अन्वयार्थ :- (निर्जनं जनितादरः) निर्मनुष्य एकांतवास ज्यास प्रिय आहे, असा योगी (एकान्तसंवासं इच्छति) हा एकांतवासाची इच्छा करतो आणि (निजकार्यवशात् किंचिदुक्त्वा) निजकार्यवश काही बोलून तर तो ते लौकरच (विस्मरति) विसरतो.

संस्कृत टीका :- (एकान्तसंवासे) एकान्ते स्वभावतो निर्जने गिरिगहनगुहादौ संवासं, गुर्वादिभिः सहावस्थानं इच्छति अभिलषति । किंविशिष्टः सन् ? जनितादरः जनमनोरंजनचमत्कारादिमंत्रादिग्रीयोगवार्ता-निवृत्तौ कृतप्रयत्नः । कस्मै ? निर्जने जनाभावाय स्वार्थवशालाभाऽलाभादि प्रश्नार्थ लोकमुपसर्थन्त निषेधमित्यर्थः । ध्यानाद्विं लोकचमत्कारिणः प्रत्ययः स्युः । तथा चोक्तं (तत्त्वानुशासने)-

गुरुपदेशमासाद्य समभ्यस्यन्नारतम् ।

धारणासौष्ठवाद् ध्यानप्रत्यायानपि पश्यति ॥४७॥

तथा निज कार्यवशात् स्वावश्यकरणीयभोजनादि पारतंत्र्यात् किंचिदत्यं असमग्रं श्राककादिकं प्रति, ‘अहो इदमिति, अहो इदं कुरु’ इत्यादि उक्त्वा द्रुतं तत्क्षण एव विस्मरति । भगवन् । किमादिश्यते इति श्रावकादौ पृच्छति सति च किमप्युत्तरं ददाति ॥४०॥

टीकेचा अर्थ :- योगी एकान्तामध्ये स्वभावतःच निर्जन अशा पर्वतगुफा, वन, आदिकामध्ये संवारा म्हणजेच गुरु वगैरे सह राहण्याची अभिलाषा करतो; त्यास निर्जन एकान्तवास प्रिय आहे, त्याचा बहुमान आहे, तसेच लोकांचे मनोरंजन करणारे चमत्कारिक मंत्रादि गोष्टीपासून निवृत्तिकरिता (प्रयोगाच्या गोष्टीपासून निवृत्त होण्यासाठी) ज्याने प्रयत्न केला आहे, असा तो योगी त्यास आदर-बहुमान-कशाचा आहे ? निर्जन, कोलाहलापासून दूर अशा एकान्त स्थानाचा ! लोक स्वार्थवश लाभ-

अलाभ, नफा-तोट्याबाबत प्रश्न विचारण्यासाठी येतात; त्यांचा निषेध करण्यासाठी-मना करण्यासाठी म्हणून निर्जन एकान्त स्थानी राहून ध्यानधारणा करतात. या प्रयोजनाने त्यांना एकान्त प्रिय असतो. ध्यानानेच लोकांना चमत्कार वाटेल असा अतिशय होतो. तत्त्वानुशासनामध्ये सांगितले आहे.

गुरुपदेशमासाद्य.....पश्यति ॥८७॥

श्लोकार्थ :- गुरुचा उपदेश प्राप्त करून निरंतर आत्म्यावर संस्कार करणारा योगी धारणेच्या सौष्ठुद्यामुळे (आपल्या समीक्षीन आणि सुटृट अवधारण शक्तीच्या सामर्थ्याने) ध्यानाचे प्रत्यय लोकांना चमत्कारीक अतिशय वाटतो. ॥८७॥

तसेच साधनासाठी आवश्यक क्रिया करण्यासाठी योग्य अशा आहारादिकांबाबत परतंत्रतेच्या कारणाने काही थोडे बहुत श्रावकादिकाशी बोलतो ‘अहो ! हे’ ‘अहो हे करा’ असे थोडसं बोलून त्याचे अनंतर क्षणी तो विसरूनही जातो. ‘हे भगवन् ! काय आदेश आहे’ असे श्रावक, भक्त वैरे विचारतात. तथापि तो काहीच उत्तर देत नाही.

विशेषार्थ :- स्वपर भेदविज्ञानाच्या संस्कारामुळेच त्यास आत्म्याच्या स्वानुभवाचे वेदन होते. तेव्हा तो लोकरंजनकारी, मंत्रतंत्राच्या प्रयोगापासून दूर राहणेच बरे म्हणून तसेच लोक आपल्या स्वार्थवश लाभ-अलाभ, नफा-तोटा, ज्योतिष्यासंबंधी प्रश्न विचारतात, तेव्हा ध्यानामध्ये विघ्न न यावे म्हणून तो एकान्त स्थानी जाऊन राहणे पसंत करतो. परंतु शरीरस्थिती करतां आहारादिकासाठी निर्जन वास सोडून श्रावकाच्या चाळ-मोहळ्यात यावे लागले तर येतोही, थोडा वार्तालाप करतोही. परंतु आहार झाल्यानंतर निर्जन स्थानी जाऊन स्वात्मचिंतनात लीन होतो. तेव्हा तो त्या वार्तालापाच्या विकल्पांना विसरून जातो. कोणी काही विचारले तर मौन राहून उत्तर देत नाही. ॥४०॥

तथा

ब्रूवन्नपि हि न ब्रूते गच्छन्नपि न गच्छति ।

स्थिरीकृतात्मतत्त्वस्तु पश्यन्नपि न पश्यति ॥४१॥

अन्वयार्थ :- (स्थिरीकृतात्मतत्त्वः तु) जो साधक आत्मतत्त्वाच्या अनुभवामध्ये श्रद्धेने निश्चल आहे आणि आत्मध्यानामध्ये ज्यास एकमात्र आकर्षण आहे असा योगी (ब्रूवन् अपि हि न ब्रूते) तो बोलतो आहे असे भासते; परंतु बोलत असतांनाही त्याचे बोलणे न बोलण्यासारखेच असते. (गच्छन् अपि न गच्छति) तो गमन करत असूनही गमन न केल्यासारखेच असते. (पश्यन् अपि न पश्यति) पाहत असतांनाही

न पाहण्यासारखे असते. ॥४९॥

संस्कृत टीका :- स्थिरीकृतात्मतत्त्वस्तु दृढप्रतीतिगोचरीकृतस्वरूपो योगी, संस्कारवशात् परोपरोधेन ब्रूवन्नपि धर्मादिकं भाषमानोऽपि न केवलं योगेन तिष्ठति (इति) ह्यपि शब्दार्थः । हि न ब्रूते न भाषते एव । तत्राभिमुख्या-भावात् । उक्तं च (समाधितंत्रे)-

आत्मज्ञानात्परं कार्यं न बुद्धौ धारयेश्विरम् ।

कुर्यादर्थवशाल्किचिद्वाककायाभ्यामतत्परः ॥५०॥

तथा गच्छन्नपि न गच्छति । भोजनार्थं ब्रजन्नपि न ब्रजत्येव । तथा पश्यन्नपि न पश्यति सिद्धप्रतिमादिकमवलोकयन्नपि नाऽवलोकयतीत्येव । तु रेवार्थः ।

टीकेचा अर्थ :- ज्यांनी आपले चित आत्मध्यानात एकाग्र केले आहे, आणि आपणास जो चिन्मात्र स्वीकारतो तो संस्कारवश बोलतो तरीही (त्यास बोलण्याच्या फलाची आकांक्षा नसल्याने) तो बोलत नाही. धर्माचा उपदेश देतांनाही तो अंतर्यामी आत्म्यास चिन्मात्र स्वीकारतो. कारण त्यांच्या प्रवृत्तीमध्ये बोलण्याच्या क्रियेला प्रधानता नसते. हेच समाधितंत्रामध्ये सांगतात -

आत्मज्ञानात्परं.....किंचिद्वाककायाभ्यामतत्परः ॥५०॥

श्लोकार्थ :- आत्मज्ञान सोडून दुसरे कोणतेही कार्य बुद्धीमध्ये चिरकाल धारण न करावे. प्रयोजनवश काही मनवचनकायेच्या क्रिया कराव्या लागल्यात तरी त्यास दीर्घकाळ मनात ठेवू नये. ॥५०॥

तसेच तो आहारदिकासाठी गमन करतोही. परंतु तो गमन क्रियेचा अभिप्रायामध्ये कर्ता नाही म्हणून तो गमन करतो हे म्हणणे (अभिप्रायाचा विचार केला असतां बरोबर नाही.) तसेच तो सिद्धप्रतिमादिकांना पाहतो. तरी हा अभिप्रायाने डोळ्याने पाहणारा नसून निराकार इंद्रियाविना सामान्य प्रतिभास करणारा स्वभावतःच आहे. ॥४९॥

तथा -

किमिदं कीदृशं कस्य कस्मात्त्वविशेषयन् ।

स्वदेहमपि नाऽवैति योगी योगपरायणः ॥४२॥

अन्वयार्थ :- (योगपरायणः योगी) आत्मध्यानामध्ये लीन असणारा योगपरायण योगी (किम् इदं) हे काय आहे ? (कीदृशं) कसे आहे ? (कस्य) कोणाचे आहे ? (क) कोठे आहे ? (इति अविशेषयन्) इत्यादि मनवचनशीराच्या क्रियांचा कारकाचाही

विशेषरुपाने विकल्प करीत नाही (स्वदेहम् अपि) आपल्या शरीराच्या क्रियेवरीही (न अवैति) लक्ष ठेवत नाही. ॥४२॥

संस्कृत टीका :- इदं अध्यात्मं अनुभूयमानं तत्वं किं किं स्वपं कीदृशं केन सदृशं कस्य स्वामिकं कस्मात् सकाशात् कस्मिन्नस्ति इति अविशेषयन् अविकल्पयन्सन् योगपरायणः समरसीभावमापन्नो योगी स्वदेहमपि न अवैति न चेतयति का कथा हिताहितदेहातिकि चेतनायाः ।

तथा चोक्तम् (तत्वानुशासने)-

“तदा च परमैकाग्र्याद्बहिरर्थेषु सत्यपि ।

अन्यत्र किंचिनाऽऽभाति स्वमेवाऽऽत्मनि पश्यतः ॥१७२॥”

टीकेचा अर्थ :- हे अनुभवामध्ये येणारे अंतस्तत्व काय आहे ? कोणत्या स्वरूपाचे आहे ? कोणासारखे आहे ? त्याचा स्वामी कोण आहे ? कोठून आहे ? कोठे आहे ? इत्यादि कारकसंबंध व भेदाचा विकल्प न करता समाधिलीन होऊन निजस्वरूपामध्ये समरस झालेला योगीला आपल्या शरीराच्याही विकल्पात न अडकता तो शरीरापासूनही भिन्न इष्टनिष्ट ? हितकारी-अहितकारी वस्तूंची चिंता करण्याची प्रवृत्तीच कशी असेल ? तत्त्वानुशासनामध्ये आचार्य सांगतात की -

“तदा च.....पश्यतः ॥१७२॥”

श्लोकार्थ :- समाधीच्या काळी आपल्या आत्म्यामध्ये पाहणाऱ्या योगीला आजुबाजुला अन्यवस्तूचा परिकर असतांनाही परम एकाग्रतेमुळे आत्मानुभवाशिवाय त्यास दुसरे काहीही भासत नाही.

विशेषार्थ :- एकदा आत्मनंदाचा स्वाद आला की, त्या रसास्वादासमोर सर्व भोगांचा स्वाद फिका आहे, नीरस आहे.

श्लोक ४१-४२ विशेषार्थ :- एकाच विषयामध्ये क्षायोपमिक ज्ञानपर्यायाच्या एकाग्रतेचा काळ जास्तीत जास्त उक्षिष्ट संहननधारीलाही एका अंतमुहूर्तपिक्षा अधिक काळ स्थिर राहू शकतच नाही. ज्ञानी, सम्यगृष्टी योगीलाही शुद्धात्म्याचे ध्यानही अंतमुहूर्तपिक्षा जास्त असू शकत नाही. ही त्यांची जास्तीत जास्त मर्यादा आहे. त्यामुळे अन्य विषयामध्ये प्रवृत्ती त्या काळानंतर नियमाने होते. शिवाय मोहोदयानुसार कषाय बुद्धिपूर्वक-अबुद्धिपूर्वक असे परिवर्तन चालूच असते.

या ठिकाणी मिथ्यात्व व अनंतानुबंधीचा अभाव असल्यामुळे तेथे अभिप्रायपूर्वक रागद्वेषाचा प्रश्न उत्पन्न होत नाही. परंतु शेष संभवनीय कषायांच्या उदयाच्या अनुसार विकल्प कधी बुद्धिपूर्वक तर कधी अबुद्धिपूर्वक असतात. उपयोगात्मक आत्मानुभूतिमध्ये ज्ञानपर्याय आपल्याच त्रिकाल चिन्मात्र स्वभावाचे वेदन त्या काळी

असल्यामुळे इतर सर्व विकल्प व कर्मदयजनित भाव संभव असेल त्याप्रमाणे ते अबुद्धिपूर्वक असतात. तर ध्यानकाळ संपल्यानंतर ध्यानाचा विषय बदलला तरी श्रद्धामात्र लघिरूप सम्यग् श्रद्धारूपाने असतेच.

परंतु शरीराच्या क्रिया, आहारादिकांचे विकल्प यामुळे बोलणे, पाहणे, विहार आदि क्रिया सहाव्यापर्यंत असतात. परंतु त्या क्रिया जर घडल्यात तरी तो त्या क्रियेचा कर्ता आपणास श्रद्धेने मानतच नाही. म्हणून ज्ञानी-अज्ञानी, यांच्या अभिप्रायामध्ये महान् अंतर असते. अज्ञानी त्या क्रियांना आत्म्याची क्रिया मानतो. तर ज्ञानीला या क्रिया कराव्या लागतात. तरीही तो त्यांचा अभिप्रायाने कर्ता होत नाही. कारण या सर्व क्रियेचे जे फल असते. त्याची आकांक्षा ही अज्ञानीलाच असते. ज्ञानीला त्या क्रियेच्या फलाची आकांक्षाच नसते. त्यामुळे या सर्व क्रिया अभिप्रायपूर्वक असत नाहीत. त्यास क्रियेच्या फलाची लिप्सा असत नाही. म्हणून त्या क्रिया कर्मदयमात्र या रूपाने मानलेल्या आहेत.

ज्ञानी म्हणजे आत्मज्ञानी व सम्यगृष्टी म्हणजे आत्मदर्शी व आत्मज्ञानी. जो सम्यगृष्टी आहे तोच ब्रती, साधू, योगी, केवली आणि सिद्ध होतो, म्हणून समयसारामध्ये सम्यगृष्टी म्हणजे आत्मज्ञानी सम्यगृष्टीचा स्वात्मा ज्ञायकमात्र आत्मा ही ज्याची जीवननिष्ठा आहे. तोच सम्यगृष्टी आहे. आत्मा सोडून शरीरादिकांचा संयोग व कर्मदय निमित्तक रागद्वेषमोहादिक देखील आत्म्याचे स्वरूप नाही. ते शुद्ध चैतन्य नसून चैतन्यविकार आहेत व त्यांची व्याप्ती कर्मदयाशीच आहे. आत्म्याशी नित्य तादात्म्य नाही. ते रागादिक आत्म्याचा स्वभाव नसून कर्मनिमित्तक परिणाम आहेत. व ते आत्म्याच्या विस्मृतीमध्ये होतात. आत्मा चैतन्यस्वभावी ज्ञायक मात्र आहे. या कारणाने जसे परद्रव्य आत्मा नाहीत. तद्वत् रागादिक हाही आत्म्याचा स्वाथित स्वभाव नाही. या सर्वांना ज्ञानी अनात्मीय मानतो. त्यामुळे या श्लोकात दिग्दर्शित तिन्ही क्रिया ज्ञानीला बाह्यतः दिसून येतात व ज्ञानी त्याचा स्वामी नाही, कर्ताही नाही, त्या क्रियेचा कर्ता ज्ञानी कसा असू शकेल ?

कारण त्या सर्व क्रियेचे प्रयोजन ऐहिक, सांसारिक असते व त्या सर्व क्रियेमध्ये अज्ञानी व्यापून असतो तो कर्ता व स्वामी आहे. ज्ञानी-सम्यगृष्टी ज्यांना पर अनात्मीय मानतो तो त्यात व्यापून राहत नाही तर तो त्याचा कर्ता स्वामी कसा असू शकतो ? म्हणून फललिप्सेविना ज्ञानीला या क्रिया दिसून येतात. ज्याला त्या क्रियाफलची लिप्सा नाही तो क्रियेचा कर्ता म्हणता येत नाही. ज्ञानीला त्या क्रिया करणारा म्हणणे हे योग्य कसे ? हा सर्व अंतरंगभाव समयसाराच्या निर्जराधिकाराच्या दोन कलश काव्यात समावलेला आहे. आ. अमृतचंद्र म्हणतात -

सम्यग्घटेर्भवति नियतं ज्ञानवैराग्यशक्तिः ।
 स्वं वस्तुत्वं कलयितुमयं स्वान्वरूपाप्तिमुक्त्या ॥
 यस्माज्जात्वा व्यतिकरमिदं तत्त्वतः स्वं परं च ।
 स्वस्मिन्नास्ते विरमति परात् सर्वतो रागयोगात् ॥कलश १३६॥

श्लोकार्थ :- सम्यग्घटीला (ज्ञानीला) निश्चितपणे ज्ञानशक्ती व वैराग्यशक्ती असते, म्हणून तो स्वतत्त्वाचा यथार्थ निर्णय ज्ञानशक्तीद्वारा करतो. आणि विरागता या स्वभावामुळे इतर सर्व भावांच्या परभावरूपाने निर्णय करून त्यास हेय जाणून तो परभावांपासून भिन्नतेच्याद्वारा वैराग्यसंपन्न असतो. याप्रमाणे या सर्व परभावांना जाणून स्व-पर रूपाने जाणून स्वरूपामध्ये तत्पर होतो. व परभावापासून आपल्या आत्म्यास भिन्न करतो.

त्वकं येन फलं स कर्म कुरुते नेति प्रतीमो वयम् ।
 किंतत्त्वस्यापि कुतोऽपि किंचिदपि तत्कर्मावशेनापतेत् ॥
 तस्मिन्नापतिते त्वकंपरमज्ञानस्वभावस्थितो ।

ज्ञानी किंकुरुतेऽथ किं न कुरुते कर्मेति जानाति कः ॥१५३॥

श्लोकार्थ :- ज्यास कर्माच्या फलाची लिप्सा नाही-आकांक्षा नाही विशेषता आहे की, त्या ज्ञानीला कोणत्या तरी कारणाने अवशेतमुळे त्याच्या वशाशिवाय काहीसे कर्म कोठून तरी येऊन पडते. ते येऊन पडले असतांनाही निश्चल ज्ञानस्वभावामध्ये अविचल स्थित असणारा ज्ञानी काय कर्म करतो आणि काय करीत नाही, हे कोण जाणतो ?

उत्थानिका टीका :- कथमेतदिति ? अत्राह शिष्यः-निबोध भगवन् ! विस्मयो मे कथमेतत् अवस्थान्तरं संभवति इति गुरुराह धीमन् ! निबोध-

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- येथे शिष्य विचारतो की, 'हे कशाप्रकारे होते ? भगवन् ! हे मला तर आश्र्य वाटते की, अशी ही अवस्थांविशेष (वेगळीच विलक्षण अवस्था) कोणत्या प्रकारे संभवते ?'

गुरु उत्तर देतात - 'हे धीमन् ! समजून घे.'

यो यत्र निवसन्नास्ते स तत्र कुरुते रतिं ।

यो यत्र रमते तस्मादन्यत्र स न गच्छति ॥४३॥

अन्यर्थ :- (यः) जो (यत्र) जेथे (निवासन् आस्ते) निवास करून आहे (स तत्र रतिं कुरुते) तो तेथे रति करतो. (यो यत्र रमते) जो जेथे रममाण होतो (तस्मात् अन्यत्र) तेथेच तो रममाण होतो ते सोडून (स न गच्छति) तेथून अन्यत्र

जात नाही. (अर्थात् जो सदैव आपल्या चिन्मात्र आत्मस्वरूपात लीन आहे. तो आत्मा अन्यत्र कोठेही जात नाही.) ॥४३॥

संस्कृत टीका :- यो जनः यत्र नगरादौ स्वार्थे (निवसन् सन्) सिद्धयङ्गत्वेन बद्धनिर्बन्धवास्तव्यो भवन् आस्ते तिष्ठति स तस्मिन् रति कुरुते । अन्यस्मान्निवृत्तवित्तत्वात् निर्वृतिं लभते । तथा यश्च यत्र रमते निर्वाति स तस्मादन्यत्र न गच्छति । ततोऽन्यत्र न याति इति न प्रसिद्धं प्रतीतिं । अतः प्रतीहि योगिनोऽध्यात्मं निवसतोऽननुभूताऽपूर्वानंदाऽनुभवाद-न्यत्र वृत्यभावः स्यादिति ॥४३॥

टीकेचा अर्थ :- जेथे ज्या नगरादिकामध्ये स्वप्रयोजनाने राहतो अर्थात् त्या प्रयोजनाच्या सिद्धीसाठी (बंधुजनाच्या) आग्रहाने निवास करून राहतो तो तेथेच, चित्त अन्यत्र न जाऊ देता तेथेच आनंद प्राप्त करतो आणि जो जेथे याप्रमाणे रममाण होतो, आनंद प्राप्त करतो, तो तेथून अन्यत्र जात नाही. ही गोष्ट सर्वसंमत आहे. यावरून विश्वास कर “आत्मस्वरूपामध्ये ज्याची लग्न आहे असा योगपरायण योगी तेथे अननुभूत अपूर्व आनंद अनुभवतो, अतएव तेथून अन्यत्र जाण्याची प्रवृत्तीच होत नाही” तो अन्यत्र जाऊन त्या आनंदातून बाहेर पडण्याचा भावच करत नाही. ॥४३॥

उत्थानिका टीका :- अन्यत्राऽप्रवर्तमानश्चेष्टक् स्यात् -

जेव्हा तो अन्यत्र जातच नाही तेव्हा त्याची वृत्ती अशी असते -

अगच्छंस्तद्विशेषाणामनभिज्ञक्ष्य जायते ।

अज्ञाततद्विशेषस्तु बद्ध्यते न विमुच्यते ॥४४॥

अन्यर्थ :- (अगच्छन्) अन्यत्र न जाणारा योगपरायण योगी (तद्विशेषाणां अनभिज्ञः च जायते) त्या देहादि इतर पदार्थ व परभावाचा तो अनभिज्ञच राहतो. (तु अज्ञाततद्विशेषः) त्यांना जाणत नाही. म्हणून तो योगी (न बद्ध्यते) कर्मानी बद्ध्य होत नाही. प्रत्युत (मुच्यते) मुक्तच होतो.

संस्कृत टीका :- स्वात्मतत्त्वनिष्ठोऽन्यत्र अगच्छन अप्रवर्तमानः तद्विशेषाणां तस्य स्वात्मनोऽन्यस्य देहादेविशेषाणां सौंदर्यासौंदर्यादिधर्माणां अनभिज्ञक्ष्यं अभिमुख्येनाऽप्रतिपत्ता च जायते-भवति । तु पुनः अज्ञाततद्विशेषः तत्राऽज्ञायमानरागद्वेषत्वात् कर्मभिः न बध्यते । किं तर्हि ? विमुच्यते विशेषण ब्रताद्यनुष्ठात् भ्योऽतिरेकेण तैर्मुच्यते ॥४४॥

टीकेचा अर्थ :- आपल्या आत्मतत्त्वामध्ये तत्पर व तेथून अन्यत्र बाहेर न

पडणारा योगी, त्यास आपला आत्मा सोडून अन्य देहादिक विशेष-सुंदर व असुंदरता आदि विशेष-धर्माचा-तो अनभिज्ञ आहे, म्हणून तो त्या विशेषाकडे झुकलेला नसतो; त्यामुळे तेथे रागद्वेष उत्पन्न न झाल्याकारणाने तो योगी कर्मानी बद्ध होत नाही. मग काय ? तो त्या रागादिकांचा अभाव झाल्यामुळे तो विशेषप्रकारे व्रतादिकांचे अनुष्ठान करणाऱ्यांपेक्षा सातिशयरूपाने कर्मानी मुक्तच होतो.

विशेषार्थ :- मुक्तीसाठी विशेष व्रत व तपादिकाचे अनुष्ठान करणाऱ्या साधकापेक्षा रागद्वेषाचा अभाव करून आत्मध्यानात तत्पर असा योगपरायण योगी अधिक कर्मानी निर्जरा करून कर्मानी मुक्त होतो. म्हणून तीर्थकर आचार्य वगैरे महापुरुष आत्मस्वरूपात स्थिर होण्यासाठी आत्मध्यानात तत्पर होतात. हेच तर निश्चय तप आहे. ते तप इच्छेचा निरोध तसेच रागद्वेषांच्या विकल्पापासून रहित असल्यामुळे तेच यथार्थ तप असून मुक्तीला साधकतम आहे. ||४४॥

परः परस्ततो दुःखमात्मैवात्मा ततः सुखम् ।

अतएव महात्मानस्तत्त्विमितं कृतोद्यमाः ॥४५॥

अन्वयार्थ :- (परः परः ततो दुःखम्) पर तर परच आहे. त्यामुळे रागादिक व आकुलताच होते. (आत्मा एव आत्मा ततः सुखम्) आत्मा हा जाणणारा चिन्मात्र आत्माच आहे. त्यामुळे निराकुलतारूप आत्मोत्थ आनंदच आहे. (अत एव महात्मानः तत्त्विमितं कृतोद्यमाः) म्हणून महात्मा योगी त्या शुद्ध आत्म्याच्या प्रयोजनाने पुरुषार्थ करीत असतात. ||४५॥

संस्कृत टीका :- परो देहादिर्थः पर एव, कथंचिदपि तस्याऽत्मीर्तुम-शक्यत्वात् । यतश्चैवं ततस्तस्मादात्मन्यारोप्यमाणाद् दुःखमेव स्यात् । तद्वारत्वाद् दुःख-निमित्तानां प्रवृत्तेः । तथा आत्मा आत्मैव स्यात् तस्या कदाचिदपि देहादिस्तपत्वाऽनुपादानात् । यतश्चैवं ततः तस्मात् सुखं स्यादुःखनिमित्तानांतस्या-विषयत्वात् । यतश्चैव अतएव महात्मानस्तीर्थकरादयः तत्त्विमितं आत्मार्थं कृतोद्यमाः विहिततपानुष्ठानाभियोगाः संजाताः ।

टीकेचा अर्थ :- पर देह, इंद्रियादिक तर परद्रव्यच आहेत. कारण त्यांना कोणत्याही प्रकारे आत्मरूप करणे तर अशक्यच आहे. असे असतांनाही त्यांचा आत्म्यामध्ये आरोप करून आपले समजून तर फसगत होऊन दुःखच होणार आहे. कारण त्यांना आत्मा मानून बसलो तर दुःखास साक्षात कारणभूत साक्षात फसगत होऊन त्यामुळे आकुलताच होते. कारण त्यांनी दुःखास कारणभूत मिथ्या अभिनिवेश व रागादिक परिणती देहीच्या मान्यतेनुसार कधीच होत नाही.

तसेच हा आत्मा तर त्रिकाली सदैव ज्ञायक, चिन्मात्र, उपयोगस्वरूप असल्यामुळे तो आत्म्याचा ध्रुव स्वभाव आहे. म्हणून तो प्रतिक्षण जाणणे व अनुभवण्याचे कार्य करतो. तो कोणत्याही निमित्ताची अपेक्षा न करता जाणतो. मात्र रागद्वेषमोह तर परोपजीवी, कर्मोदयमात्र असल्यामुळे तो जीवाचा स्वभावच नाही. त्यामुळे जेथे मात्र जाणणे तेथेच आत्मोत्थ आनंद होतो. जेथे रागादिक तेथे आकुलता असतेच आणि इच्छेनुसार परिणती घडतच नाही, तेव्हा आकुलता नियमाने असतेच. जर आत्मा रागादिकापासून स्वरूपाने भिन्न असल्याने ज्ञायकमात्र आत्मानुभव म्हणजेच निर्भेळ सुख आहे. या कारणाने तीर्थकरादि महापुरुष शुद्ध आत्मलाभासाठीच पुरुषार्थ करून शास्त्रविहित निश्चय रलत्रयाची व तपाची साधना करून तेथेच अभियुक्त झाले आहेत. ||४५॥

उत्थानिका टीका :- अथ परद्रव्यानुरागे दोषं दर्शयति -

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- आता परद्रव्य व परभावामध्ये व्यामोहाचे फल सांगतात -

अविद्वान्युद्गलद्रव्यं योऽभिनन्दति तस्य तत् ।

न जातु जन्तोः सामीप्यं चतुर्गतिषु मुंचति ॥४६॥

अन्वयार्थ :- (यः अविद्वान्) जो अज्ञानी हेयोपादेयतत्त्वं जाणत नाही असा अनात्मज हा (पुद्गलद्रव्यं अभिनन्दति) शरीरादि जड व नातेगोतादि चेतन परिग्रह यांचे अभिनंदन करतो; (तस्य तत्) त्या परद्रव्यामध्ये ममत्वं करणारा त्या परद्रव्यासह (जन्तोः सामीप्यं चतुर्गतिषु न मुंचति) समीपता या जीवाला चारही गतीमध्ये कधीही सोडत नाही.

संस्कृत टीका :- यः पुनरविद्वान् हेयोपादेयतत्त्वानभिज्ञः पुद्गलद्रव्यं देहादिकमभिनंदति श्रद्धते आत्मात्मीयभावेन प्रतिपद्यते तस्य जन्तोः जीवस्य तत् पुद्गलद्रव्यं चतुर्गतिषु चतसुषु नारकादिगतिषु सामीप्यं प्रत्यासति संयोगसंबंधं जातु कदाचिदपि न मुंचति त्यजति ॥४६॥

टीकेचा अर्थ :- हेयोपादेयतत्त्वास न जाणणारा अनभिज्ञ असा अज्ञानी आहे. तो अज्ञानी जीव देहादि पुद्गलद्रव्य व रागादिक परभावांचे अभिनंदन करतो, श्रद्धान करतो, त्यास आत्मीयभावाने आपले मानतो, त्या परवश जीवाचे प्रत्यसतिरूप संयोगसंबंध असतो. त्यास ते परद्रव्य पुद्गलद्रव्य चारही गतीमध्ये कदापिही सोडत नाही. ||४६॥

विशेषार्थ :- त्याचा संसार, चार गतीत परिभ्रमण, कधीही सुट नाही, थांवत

नाही.

उत्थानिका टीका :- किं स्वरूपं परस्य भवति; अथाह शिष्यः स्वरूपपरस्य किं भविष्यतीति । सुगमम् । गुरुराह -

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- 'पराचे स्वरूप काय आहे ?' असा प्रश्न शिष्य उपस्थित करतो. 'आणि स्वरूपामध्ये तत्पर जीवाला काय फल प्राप्त होते ?' याचे उत्तर गुरु देतात.

आत्मानुष्ठाननिष्ठस्य व्यवहारबहिः स्थितेः ।

जायते परमानन्दः कक्षिद् योगेन योगिनः ॥४७॥

अन्वयार्थ :- (आत्मानुष्ठाननिष्ठस्य व्यवहारबहिः स्थितेः) व्यवहारापासून बाहेर स्थित आणि आपल्या शुद्ध आत्म्याची आराधना निष्ठेने करणाऱ्या अशा (योगिनः योगेन) योगीला-त्या आत्मस्वरूपात तत्पर योगीला-त्या आत्मध्यानाने (कक्षित् परमानन्द जायते) एक अपूर्व असा आनंद प्राप्त होतो.

संस्कृत टीका :- आत्मानुष्ठाननिष्ठस्य आत्मोऽनुष्ठानं देहादेव्यावर्त्य स्वात्मन्येवावस्थापनं तत्र निष्ठास्य तत्परस्य व्यवहारबहिःस्थितेः व्यवहारात्प्रवृत्तिलक्षणाद्बहिःस्थितेः बाह्यस्य योगिनः ध्यातुर्योगेन स्वात्मध्यानेन हेतुना कक्षिद् वाचामगोचरः परमानन्दः परमोऽनन्यासंभवो आनन्दः उत्पद्यते ॥४७॥

टीकेचा अर्थ :- देहादिक परभावापासून परावृत्त होऊन आत्म्याच्या आराधनेमध्ये तत्पर योगी, प्रवृत्तिरूप व्यवहारापासून परावृत्त होऊन आत्मध्यानात लीन योगीला त्या आत्म्यामध्येच संलग्न झाल्याकारणाने असा काही एक वचनातीत परम आनंद प्राप्त होतो. ॥४७॥

उत्थानिका टीका :- तत्कार्यमुच्यते-

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- त्या आनंदाचे कार्य फल काय आहे हे सांगतात-आनन्दो निर्दहत्युदं कर्मन्धनमनारतम् ।

न चाऽसौ खिद्यते योगी बहिर्दुःखेष्वचेतनः ॥४८॥

अन्वयार्थ :- (आनंदो अनारतम् उद्दं कर्मन्धनम् निर्दहति) हा वचनाला अगोचर आनंद सदैव निरन्तर प्रचुर अशा कर्मरूप इंधनाला जाळतो. (बाह्येष्वचेतनः) तो योगी अजिबात खेद करीत नाही, कष्ट अनुभवत नाही; कारण तो योगी बाह्य शारीरिक व सांसारिक दुःखामध्ये जणू अचेतन असतो. ॥४८॥

संस्कृत टीका :- स पुनरानन्दः उद्दं प्रभूतं कर्मन्धनं अनारतं सनूतं

(कर्मसंततिं) निर्दहति । वन्हिरिधनं यथा । किं च असौ आनन्दाविष्टो योगी बर्हिदुःखेषु परीष्ठोपसर्गक्लेशेषु अचेतनः असंवेदनः स्यात् । तत एव न खिद्यते न संक्लेशं याति ॥४८॥

टीकेचा अर्थ :- ज्याप्रमाणे पूर्ण पेटलेला अग्नी प्रचुर सर्व इंधन भस्मसात करतो त्याप्रमाणे हा आत्मानुभूतीचा आनंद हा द्रव्यकर्मभावकर्म-नोकर्मरूप इंधनाला अविरतपणे भस्मसात् करतो. विशेष हे की, या आनंदामध्ये परिप्लुत न्हालेला योगी परीष्ठ, उपसर्ग, इत्यादि सांसारिक सर्व क्लेशामध्ये जण् अचेतन होऊन त्यांचे संवेदनच होत नसल्यामुळे, त्यास तिकडे लक्ष्य नसल्यामुळे, खेदच माहित होत नाही. ॥४८॥

विशेषार्थ :- हा आत्मानुभूतीचा आनंद सर्वच (द्रव्यकर्म-भावकर्म-नोकर्म) कर्मरूप इंधनास भस्मसात करतो. त्यामुळे त्यास परमात्मपदाची प्राप्ती झाल्यानंतर पुढे कधीही संसारक्लेश भोगावे लागत नाहीत. कारण सर्वप्रकारे शुद्ध आत्म्याला पुनश्च संसारास कारणभूत कर्मबंध होतच नाही. तो सदैव आपल्या आत्मोत्थ स्वभावजन्य सुखामध्ये अविरतपणे मग्न असतो. त्यास पुनः संसार प्राप्त होत नाही.

उत्थानिका टीका :- यस्मादेवं तस्मात् -

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- असे आहे म्हणून -

अविद्याभिदुरं ज्योतिः परं ज्ञानमयं महत् ।

तत्पृष्ठव्यं तदेष्टव्यं तद् द्रष्टव्यं मुमुक्षुभिः ॥४९॥

अन्वयार्थ :- (अविद्याभिदुरं महत् परं ज्ञानमयं ज्योतिः) याप्रमाणे मिथ्यात्व आदि मिथ्याज्ञानरूपी अंधकार नष्ट करणारी ही महान् उलृष्ट आत्मज्ञानमय ज्योती आहे. (मुमुक्षुभिः तत्पृष्ठव्यं) मुमुक्षुंनी त्याची पृच्छा चर्चा करावी. (तदेष्टव्यम्) ती इष्ट उपादेयरूपाने स्वीकारावी. (तद् द्रष्टव्यं) तीचेच साक्षात् दर्शन म्हणजेच श्रद्धान-अनुभवन करावे. ॥४९॥

संस्कृत टीका :- तत् आनंदस्वभावं ज्ञानमयं स्वार्थावभासात्मकं परं उलृष्टं अविद्याभिदुरं विभ्रमच्छेदकं महत् विपुलं इन्द्रादीनां पूज्यं वा ज्योति प्रष्टव्यं मुमुक्षुभिःर्गुर्वादिभ्योऽनुयोक्तव्यं तथा तदेव एष्टव्यं अभिलषणीयं, तदेव च द्रष्टव्यमनुभवनीयं ॥४९॥

टीकेचा अर्थ :- ही आनंदस्वभावी ज्ञानमय उलृष्ट आत्मज्योत समस्त अविद्येला, मोहभ्रमाला छेदणारी आहे, इन्द्रानाही पूजनीय आहे. त्याचीच चर्चा, पृच्छाश्रवण गुरु आदिकापासून करावी. एकमात्र त्याचीच भावना अखंड (अखंड संस्कार) असावी.

तीच साक्षात् अनुभवण्यायोग्य आहे.

याप्रकारे विस्ताराने समजावून सांगून आचार्य सांगितलेल्या तत्त्वात परम करुणेने संक्षेपात सांगून शिष्याच्या मनांत रुजवितात. आचार्य पूज्यपाद समाधिशतकमध्ये सांगतात. (श्लोक ५३)

त्वद्बूयात्तत्परान् पृच्छेत् तदिच्छेत् तत्परो भवेत् ।
येनाऽविद्यामयं रूपं त्वक्त्वा विद्यामयं ब्रजेत् ॥५३॥

श्लोकार्थ :- ज्यामुळे अविद्यामय आत्मविषयक अज्ञानस्वरूप सोडून चिन्मात्र आत्म्याची अनुभूति होईल अशा प्रयोजनाने त्याच आत्मतत्त्वाची त्याचीच चर्चा करावी, दुसऱ्यास तद्विषयक प्रश्नच विचारावेत, त्याचीच एकमात्र श्रद्धा-प्रतीती-रूची करावी आणि त्यामध्येच तत्पर व्हावे. ॥५३॥४९॥

उत्थानिका टीका :- हे सुमते ! किं कार्यं बहुनोक्तेन । हेयोपादेयं तत्त्वयोः संक्षेपेनाऽपि प्राज्ञचेतसि निवेशयितुं शक्यत्वादिति भावः-

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- हे सुबुद्ध जनहो ! फार सांगून लाभ काय ? हेयोपादेय तत्त्वाचे स्वरूप संक्षेपाने बुद्धिमंताच्या उदयांत रुजवता येणे शक्य आहे -

जीवोऽन्यः पुद्गलश्चान्यः इत्यसौ तत्त्वसङ्ग्रहः ।

यदन्यदुच्यते किंचित्सोऽस्तु तस्यैव विस्तरः ॥५०॥

अन्वयार्थ :- (जीवः अन्यः च पुद्गलश्चान्यः इत्यसौ तत्त्वसङ्ग्रहः) जीव भिन्न आहे आणि पुद्गल भिन्न आहे, याप्रमाणे हा हेयोपादेय तत्त्वाचा सारसंक्षेप आहे. (यत् अन्यत् किंचित् उच्यते) जे काही विशेष सांगण्यात येते (सः तस्य एव विस्तरः अस्तु) ते सर्व त्याचाच विस्तार आहे असे समजावे. ॥५०॥

संस्कृत टीका :- जीवो अन्यः देहादेर्भिन्नः पुद्गलश्च जीवादन्यः जीवादूभिन्नः इति इतीयानेव असौ विधीयते तत्त्वसङ्ग्रहः आत्मनस्तत्त्वस्य भूतार्थस्य संग्रहः सामस्त्येन ग्रहणं निर्णयः स्यात् । यतः पुनः इतस्तत्त्वसङ्ग्रहात् अन्यत् अतिरिक्त किंचित् तद्भेदप्रभेदादिकं विस्तारसुचिशिष्यापेक्षयाऽऽचार्यैः उच्यते । स तस्यैव विस्तारो व्यासः अस्तु । तमपि वयमभिनंदामः इति भावः ॥५०॥

टीकेचा अर्थ :- जीव देहादिपुद्गलापासून भिन्न आहे. आणि पुद्गलादि-देहादि-जीवापासून भिन्न आहेत. हा सर्व विवेचनाचा सारसंक्षेप याप्रमाणे एवढाच आहे. आत्म्याचे भूतार्थ तत्त्वाचे हेच समग्रपणे पूर्णपणे ग्रहण-निर्णय आहे. यानंतर पुनः या तत्त्वाच्या सारसंक्षेपाला सोडून जे काही अन्य सांगण्यात येते तो भेदप्रभेदादिकांचा

विस्तार-खुलासा आहे. आम्ही त्या विस्ताराचेही मनःपूर्वक अभिनंदन करतो. ॥५०॥

**उत्थानिका टीका :- आचार्यः शास्त्राध्ययनस्य साक्षात्परम्पर्येण च
फलं प्रतिपादयति-**

उत्थानिका टीकेचा अर्थ :- आता आचार्य शास्त्राध्ययनाचे साक्षात् व परंपरेने
फल पुढील व अंतिम ५९ व्या श्लोकात सांगून ग्रंथाची पूर्णता करतात -

इष्टोपदेशमिति सम्यगधीत्य धीमान्,
मानापमानसमतां स्वमताद् वितन्यः ।
मुक्ताग्रहो विनिवसन्सजने वने वा,
मुक्तिश्रियं निरुपमामुपयाति भव्यः ॥५९॥

अन्यर्थ :- (इति इष्टोपदेशम् सम्यक् अधीत्य धीमान्) इष्टोपदेशाचे
समीचीन अध्ययन करून मान आणि अपमानामध्ये उभयत्र समता, इष्टोपदेशाचे
मनन चिंतन करून प्राप्त झालेल्या आत्मज्ञानामुळे विस्तारपूर्वक धारण करून साधक
योगी (मुक्ताग्रहो) वाच्य पदार्थावाबत सर्व प्रकारचा आग्रह अभिनिवेश सोडून (सजने
वा वने विनीव सन्) नगरामध्ये अथवा वनामध्ये राहतो व आत्म्याची आराधना
(निरुपमां मुक्तिश्रियम् भव्यः उपयाति) करून अनुपमेय मुक्तीलक्ष्मीला प्राप्त करतो.

संस्कृत टीका :- इत्यनेन प्रकारेण इष्टोपदेशं, इष्टं सुखं तत्कारणतत्वा-
न्मोक्षस्तदुपायत्वां स्वात्मध्यानं उपदिश्यते-यथावत्यतिपाद्यते अनेनास्मिन्निति
वा ‘इष्टोपदेशो’ नाम ग्रन्थस्तं सम्यग् व्यवहारनिश्चयाभ्यां अधीत्य पठित्वा
चिंतयित्वा च धीमान् हिताहितपरीक्षादक्षो भव्योऽनन्तानाद्यविभावयोग्यो जीव
मुक्तिश्रियं अनंतज्ञानानादिसम्पदं निरुपमां अनौपम्यां (उपयाति) प्राप्नोति किं
कुर्वन् ? मुक्ताग्रहः वर्जितवहिरथाभिनिवेशः सन् सजने ग्रामादौ वनेऽरण्येवा
विनिवसन् विधिपूर्वकं तिष्ठन् । किं कृत्वा ? वितन्य विशेषण विस्तार्य ।
कां ? मानोऽपमानसमतां माने महत्वाधाने अपमाने च महत्वखण्डने समतां
रागद्वेषयोरभावं । कसद्वेतोः ? स्वमतात् इष्टोपदेशाध्ययनचिंतन-जनितात्
आत्मज्ञानात् । उक्तं च (समाधितंत्रे)-

“यदा मोहात्यजायेते राग-द्वेषौ तपस्विनः ।

तदैव भावयेत्त्वस्थमात्मानं शाम्यतः क्षणात् ॥ इति श्रेयः”

टीकेचा अर्थ :- याप्रमाणे हा इष्टोपदेश इष्ट अशा मोक्षरूप सुखास व
सुखप्राप्तीला कारण भूत मोक्षमार्गाचा या दोहोंच्याही आराधनेस कारणभूत आत्मध्यानाचा
उपदेश करणारा आहे. कारण तो आगम दोहोंच्याही यथावत् प्रतिपादन करणारा आहे.

या प्रतिपादनद्वारा अथवा त्यामध्ये हा उपदेश व्यवहारनय आणि निश्चयनय या दोहोमध्ये अविरोध राखून त्याचे पठन-पाठन व अध्ययन करून, चिंतन करून धीमान् पुरुष तो हित व अहितामध्ये दक्ष असणारा साधक वा योगी-अनंतज्ञानाचा अविर्भावास (प्रगट) योग्य असा-जीव अनुपम मुक्ती लक्ष्मीला अनंतज्ञानादिक संपदेला प्राप्त करतो. तत्पूर्वी बाबू पदार्थामध्ये आत्मत्वाचा अभिनिवेश सोडून जनकोलाहलपूर्ण गाव नगर अथवा वनामध्ये शास्त्रोक्तप्रकारे विधीवत् राहून शुद्ध आत्मतत्त्वाची आराधना केल्यामुळे त्यास हे वैभव प्राप्त होते. आणि तसेच मान म्हणजे आपल्या मोठेपणाचे दर्शन आणि अपमानाचे खंडन यामध्ये व्याकुळ न होता, समतेच्या विस्तार-रागद्वेष-मोहाचा अभाव-इष्टोपदेशाचे अध्ययन, मनन, चिंतनामुळे उत्पन्न होणाऱ्या आत्मध्यानाने त्याने हे अनंत चतुष्टयाचे वैभव प्राप्त केले आहे, हेच समाधिशतकामध्ये सांगितले आहे.

“यदा मोहात्यजायेते.....क्षणात् ॥ इति श्रेयः”

श्लोकार्थ :- :- जेव्हा तपस्वीला मोहामुळे रागद्वेष उत्पन्न होतात तेव्हा आत्मामध्ये स्थित परमशुद्ध चिन्मात्र आत्माची भावना करावी, तेव्हाच क्षणभरातच रागद्वेष शांत होतील.

-: टीकाकाराची प्रशस्ति :-

**विनेयेन्दु-मुने-र्वाक्याद्व्यानुग्रहहेतुना ।
इष्टोपदेशटीकेयं कृताशाधरधीमता ॥१॥**

श्लोकार्थ :- :- जिनचंद्र मुनीच्या सांगण्यावरून भव्य जीवावर अनुग्रह व्हावा या हेतूने धीमान् आशाधरजींनी ही इष्टोपदेशावरील टीका केलेली आहे. ॥१॥

**उपशम इव मूर्तः सागरेन्दोर्मुनीन्द्रा ।
दजनि विनयचंद्रः स्राकोरैकचन्द्रः ।
जगद्मृतसगर्भाः शास्त्रसंदर्भगर्भाः,
शुचिचरितवरिष्णोर्यस्य धिन्वन्ति वाचः ॥२॥**

श्लोकार्थ :- :- सागरचंद्र विनयचंद्र नामक शिष्य झाले. ते जणू काही उपशमाची-शांतीची-समतेची मूर्ति होते. सज्जन पुरुषरूप चकोर पक्ष्यांसाठी एक चंद्रमासमान होते. त्या पवित्र चारित्रसंपन्न जिनमुर्नीच्या अमृतमय आणि अनेक शास्त्रांचे सारगर्भित वचन जगताला तृप्त करतात, प्रसन्न करतात.

**जयंति जगति वन्या श्रीमन्नेमिजिनाङ्ग्रयः ।
रेणवोऽपि शिरोराज्ञामारोहन्ति यदाश्रिताः ॥३॥**

इति श्रीपूज्यपादस्वामिविरचितः इष्टोपदेशः समाप्ताः ।

श्लोकार्थ :- जगद्वंद्य श्रीमान् नेमिनाथ भगवंताचे चरण कमल जयवंत असोत-
ज्यांच्या चरणकमलाच्या आश्रित धूल ही राजांच्या मस्तकावर विराजमान होते.
(अर्थात् राजासुद्धा त्यांच्या चरणकमली मस्तक नमवितात.)

याप्रमाणे श्री पूज्यपादस्वामिविरचित इष्टोपदेश ग्रंथ समाप्त झाला.

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

आमची प्रकाशित पुस्तके

पुस्तकाचे नाव	किंमत
१. समयसार (आत्मख्याती टीकेसह) आ. कुंदकुंद	५०/-
२. समयसार (आत्मख्याती व तात्पर्यवृत्ती टीकेसह)	६०/-
३. प्रवचनसार (तत्त्वदीपिका टीकेसह)	३०/-
४. प्रवचनसार (तत्त्वदीपिका व तात्पर्यवृत्ती टीकेसह)	६०/-
५. मोक्षमार्गप्रकाश - पं. टोडरमलजी	४०/-
६. पंचास्तिकायसंग्रह (समयटीका व तात्पर्यवृत्ती टीकेसह मराठी अनुवाद	३५/-
६. तत्त्वार्थसूत्र (मोक्षशास्त्र) आ. गृद्धपिंछ पुढ्हा बांधणी प्रत	३०/- ५०/-
७. रत्नकरंडश्रावकाचार (आ. समंतभद्र)	१२/-
८. प्रवेशिका (पं. गोपालदासजी बरैया)	१२/-
९. द्रव्यसंग्रह (आ. नेमिचंद)	१२/-
१०. छहढाला (पं. दौलतरामजी)	१२/-
११. भाग ३-४	६/-
१२. भाग १-२	८/-
१३. स्तोत्रसंग्रह	११/-
१४. भारती जैन तत्त्वमाला	
१५. कथाकौमुदी	१२/-
१६. नित्यनैमित्तिक पाठावली	५०/-

प्रती मिळण्याचे स्थान :

१. भरतेश ग्रंथ भांडार, मु. पो. बाहुबली, जि. कोल्हापूर
२. महावीर ग्रंथ भांडार, वीरवाडी, मु. पो. कारंजा, जि. वाशीम
३. जीवराज जैन ग्रंथमाला, संतोष भवन, फलटनगळी, सोलापूर
४. पार्थनाथ ब्रह्मचर्याश्रम, मु. पो. वेरूळ, जि. औरंगाबाद

ज्ञानेन पुंसां सकलार्थसिद्धिः